

begrip

Prof. Mehmet Aydin

en

Dr. Hans van Mierster

over

geloof en vrede

JAARGANG 21 (1995) - NUMMER 122

MOSLIMS CHRISTENEN

begrip

Een tijdschrift, dat vanuit de RK-Kerk, de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland streeft naar het kweken van onderling begrip tussen Moslims en Christenen en gelovigen van beide godsdiensten oproept tot ontmoeting, met respect en behoud van eigen identiteit.

BUREAUS VOOR DE ONTMOETING MET MOSLIMS

R. K. Kerk: Drs. L. van Oers, Cura Migratorum,
Luybenstraat 17, 5211 BR s-Hertogenbosch tel. 073 - 145159
Ned. Herv. Kerk: Drs. G. Speelman, 'Kerk en Wereld'
Postbus 19, 3970 AA Driebergen. Tel. 03438 - 12241
Gereformeerde kerken: Drs. C. van 't Leven, Dienstencentrum
Postbus 203; 3830 AE Leusden. Tel. 033 - 960360/960329

REDACTIE:

M. van den Boom
P. Goedendorp
H. Hurkens
N. Landman
L. van Oers (contactpersoon RK)
C. van 't Leven (contactpersoon GKN)
G. Speelman (contactpersoon NHK)
K. Steenbrink (eindredacteur)

Uitgever/ Redactie en administratie:
'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Fax 073 - 145159

Tekeningen: F. Kalb

Abonnementen:

f25,— / 450 Bfrs per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f6,50 / 120 Bfrs
Giro 4300211 t.n.v. Begrip/Cura Migratorum
België: Kredietbank 453-0258581-69
tnv Begrip, Kastertstraat 19, 3600 Genk.

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd.

Advertentieaanvragen op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Prof. Mehmet Aydin en Dr. Hans van Munster over geloof en rede

Van 22-25 oktober 1994 organiseerde de International Dialogues Foundation op lokaties in Oegstgeest en Den Haag een uitgebreide conferentie over "Islamitische Herleving en het Westen: Gemeenschappelijke Waarden en Doelstellingen". In dit nummer geeft Prof. Dick Mulder een impressie van de gehele conferentie en biedt Çoskun Çörüz een verslag van een van de boeiendste gebeurtenissen: het jongerenparlement. Een prominente plaats in dit nummer bieden wij aan de lezing die daar gegeven werd door Prof. Mehmet S. Aydin uit Ankara en een reactie daarop van Dr. Hans van Munster, voorzitter van Pax Christi Nederland. Wij doen dit ook omdat Aydin en Van Munster over het onderwerp "Geloof en Secularisatie" zullen spreken op de Landelijke Ontmoetingsdag voor Imams en Pastores, die op dinsdag 17 januari 1995 wordt gehouden in Utrecht. Stevige filosofische en theologische kost dus in deze artikelen, maar zeker een ontmoeting op hoog niveau, naast de meer actuele berichten en rubrieken.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NO. 122, JANUARI 1995

Leerhuis: God zien of horen? (Karel Steenbrink)	2
Een islamitische evaluatie van het moderne begrip 'rationaliteit' (Prof. Mehmet Aydin)	5
Geloof en Rede (Dr. Hans van Munster)	13
Het islamitische reveil en het Westen (Prof. Dick Mulder)	20
Het jongerenparlement (Çoskun Çörüz)	22
Een verhaal van twee steden: Serajewo en Cordoba	24
Moslims in Europa	27
Boeken	32
Ontmoetingen en Cursussen	40

GOD ZIEN OF HOREN?

De zevende, achtste en negende maand van het islamitische jaar hebben een bijzonder karakter, vanwege de belangrijke religieuze gebeurtenissen die daaraan verbonden zijn. Ramadan, de negende maand, valt in 1995, het jaar 1415 van de Hidjra-kalender, van 1 februari tot 2 of 3 maart. Deze maand is getekend door de inspanning van de vasten en tevens door de herdenking van de neerzending van de koran in de laatste dagen van die maand. De voorafgaande maand, Sja'ban, is de tijd van voorbereiding van de vasten en ook van despeciale gebeden die samenhangen met de beslissende nacht op het midden van die maand (zie hiervoor BEGRIP no. 108, blz. 19-20). De zevende maand, Radjab, heeft als belangrijkste dag de 27e, in onze moderne agenda's wel aangeduid met "Hemelvaart van Mohammed", laatst op 30 december 1994 gevierd.

De term "hemelvaart" wekt gemakkelijk een misverstand op alsof Mohammed op het einde van zijn leven ook ten hemel zou zijn opgestegen. De islamitische traditie spreekt hier steeds van twee afzonderlijke gebeurtenissen: allereerst de nachtelijke reis (*israa*), die Mohammed maakte tussen Mekka en Jeruzalem op het mythische dier Buraq "in een oogwenk", dus de tijd die je nodig hebt om even met je ogen te knippen. Daarnadan de opstijging (*mi'raadj*) vanaf die geheiligde plaats op de tempelberg in Jeruzalem tot in de zevende hemel. Na de gebeurtenissen in de hemel keerde Mohammed weer terug naar Mekka.

Vrijwel alle overleveringen plaatsen dit verhaal op het einde van Mohammed's verblijf in Mekka, de periode, waarin hij steeds fellere tegenstand kreeg van de

ongelovigen in Mekka. Zijn stam Koe-raïj voerde drie jaar lang een sociale boycot tegen Mohammed en zijn aanhangers uit. In het jaar 619, het 'jaar der droefenissen', stierven zijn vrouw Chaidjah en zijn oom en beschermer Aboe Talib. Het zoeken naar andere helpers leverde voorlopig nog weinig op. Pas korte tijd later ontwikkelde zich het contact met inwoners van Jathrib en resulteerde in de verhuizing naar die stad, sindsdien Medina geheten, in het jaar 622.

Alle traditie over de 'hemelreis' beklemtonen dan ook het karakter van bemoeiding dat deze reis heeft. Tegenover de uiterst sobere berichten van de koran, waar in 17:1 gesproken wordt van *Geprezen zij Hij die Zijn dienaar bij nacht een reis liet maken van de heilige moskee naar de verste moskee waarvan Wij de omgeving gezegend hebben om hem iets van Onze tekenen te tonen. Hij is de horende, de doorziende..* en waar in 53:1-18 en 81:19-25 over een Gods-visioen gesproken wordt 'aan de horizon', is de latere islamitische traditie rijker aan details. Het rijdier Buraq, dat voor de nachtelijke verplaatsing heeft gezorgd, is vaak uitgebeeld en heeft zelfs gezorgd voor de naam van een van de kleinere luchtvaartmaatschappijen van Indonesië! Vanaf het opstijgen op de tempelberg van Jeruzalem (de plaats van de "verste of Al-Aqsha-moskee") worden de verschikkingen van de hel, maar vooral de heerlijkheden en de bewoners van alle zeven hemelen besproken: Adam in de laagste, Jezus en Johannes in de tweede hemel, daarop Jozef, zoon van Jacob, Idris (= Henoch), Aäron, Mozes om te eindigen bij de zevende hemel, waarin Abraham op een

zetel was gezeten.

En de ontmoeting met God zelf? Daar-
over zijn de verhalen erg terughoudend.
Ze suggereren allemaal, dat Mohammed
rechtstreeks van God de opdracht kreeg
om vijfmaal per dag de *salaat* te verrich-
ten. Aanvankelijk zou het zelfs vijftig-
maal zijn geweest, maar na beleefd pro-
testeren van Mohammed, die
suggereerde dat er dan toch wel erg wei-
nig mensen in de hemel terecht zouden
komen, werd dat tot vijfmaal terugge-
bracht. Maar in de beschrijving lijkt God
nergens direct aanwezig te zijn. Alleen
Gods woord en Gods opdracht spreken
hier.

Daarmee volgt dit relaas van de ontmoet-
ing tussen Mohammed en God hetzelf-
de stramien als die drie ontmoetingen
van eerdere profeten: Mozes, Elia en Je-
zus. In de vertaling van het Nederlands
Bijbelgenootschap staat boven Exodus
19 wel geschreven: "De verschijning van
Jahwe op de Sinäi", maar er valt voor
Mozes veel meer te horen dan te zien,
want er wordt niets visueel beschreven
buiten de duistere symbolen van rook,
mist en vuur. Mozes krijgt er de tien
geboden opgedragen en heeft dan even
veel moeite met zijn volk als Moham-
med het in Mekka met de zijnen had.
Datzelfde zien we in Exodus 33:12-23
waar Mozes uitdrukkelijk vraagt om
Gods heerlijkheid te mogen zien en ten
antwoord krijgt: "Ik zal in al mijn luister
aan u voorbijgaan en in uw bijzijn de
naam Jahwe uitroepen. Want Ik schenk
genade aan wie Ik wil en barmhartigheid
aan wie Ik wil." Maar Hij voegde er aan
toe: "Mijn gelaat kunt gij niet zien, want
geen mens kan mijn gelaat zien en in
leven blijven ... Wanneer mijn heerlijk-
heid voorbijgaat zal Ik u in de rotsholte
laten schuilen en als ik voorbijga zal Ik u
met mijn hand beschermen. Als Ik dan
mijn hand terugtrek, kunt gij Mij van
achteren zien, want Mijn gelaat kan nie-

mand zien."

Op het moment dat Elia in de grootste
problemen zit en afgewezen wordt door
zijn volk, krijgt ook hij een bemoedi-
gingsvisioen, waarin volgens 1 Konin-
gen 19:9-18 de Godsverschijning zich
ook bepaalt tot de stem: niet in de sterke
wind, niet in de aardbeving, in het vuur
of het suizen van de zachte koelte: "Zo-
dra Elia dit hoorde, omwond hij zijn
gelaat met zijn mantel, ging naar buiten
en bleef in de ingang van de spelonk
staan. En zie er kwam een stem..."

In het evangelieverhaal dat gewoonlijk
de "gedaanteverandering" wordt ge-
noemd (Mk. 9:2-8 en parallel plaatsen)
komen de twee, Mozes en Elia bij Jezus
en krijgen de apostelen niet meer te zien
dan een wolk, waaruit de stem klinkt.
Ook hier is deze bevestiging van het
profeetschap tevens de aankondiging
van grote beproevingen voor de Godsge-
zant, die immers zijn doodproces zal
moeten gaan ondergaan.

De vertaling hemelvaart voor het islama-
tische Isra'-Mi'raadj-feest suggereert een
verkeerd vergelijkingspunt. Het doet het
einde en de bekroning van een profeti-
sche loopbaan vermoeden, terwijl het
juist om een nogal moeizame beginperi-
ode gaat.

Tussen kerst en nieuwjaar 1994, dus juist
in de periode van het Mi'raadj-feest,
zongen we in mijn kerk een nieuw lied
van Oosterhuis, verwijzend naar het
kerstfeest, maar ook vol met kernverha-
len uit het Oude Testament:

*Herders, gevaarlijk slag mensen,
meestal oproerig, gevreesd, waakten daar
bij hun beesten.*

*Een, dromend wakend, oud en wijs Mozes
geheten*

*zag die nacht een dorenstruik in lichter-
laaie,*

hoorde een stem: "Ik zal er zijn"

*en nog meer van die woorden.
Z'n vriend Elia droomde dat hij stond op
een hoge berg,
toen gin hem God voorbij.
Stormwind, rotsen splijtend.
in de storm: niet Hij.
Na de storm: aardschokken, vuur.
In de schokken, in het vuur: niet Hij.
En een jongen, aan de rand van de kudde
gelegerd,
tussen de manke, verwilderde zwarte, hoor-
de een stem van suizende stilte en zag:
een lammetje tegen een wolf aangelijfd.
En het was morgen. Nieuwe dag. Nieuwe
tijd.*

Wij hebben dringend een dichter, bijna-
profeet, nodig die deze jongeman in de
woestijn, die streed voor gerechtigheid
en vrede in Mekka, in één verband kan
zien met die andere grote figuren van de
Joods-Christelijke wereld. Karel Steen-
brink

Literatuur: Ibn Ishaq, vertaald en toege-
licht door Wim Raven, *Het leven van
Mohammed*, Amsterdam, Meulenhoff,
1980; *Encyclopaedia of Islam*, s.v.
Mi'raadj.

EEN ISLAMITISCHE EVALUATIE VAN HET MODERNE BEGRIP 'RATIONALITEIT'.

Prof. Mehmet S. Aydin

Voordat ik op het hoofdthema inga, wil ik eerst graag enkele opmerkingen maken over bovenstaande titel. Ik ben me er heel goed van bewust dat er niet slechts één definitie is van moderne rationaliteit. Er bestaat ook geen perfecte definitie van. Sinds Descartes heeft men deze term in meerdere betekenissen verstaan en gebruikt. Maar toch wordt het begrip rationaliteit, zoals ik hierna hoop aan te tonen, op een bepaalde manier verstaan die voortdurend als een rode draad door het Westerse denken loopt. Het was deze betekenis die bijv. zowel in het tijdperk van de Verlichting opgeld deed als in de tijd van het positivisme, het oude en nieuwe en in veel scholen van de moderne wetenschapsfilosofie.

De moslim denkers hebben er altijd, zowel intellectueel als existentieel, moeite mee gehad, als ze dit overheersende begrip 'rationaliteit' met zijn veelvuldige implicaties en al het filosofische denken eromheen tegenkwamen. Ze wisten dat het Westerse geloof in deze rationaliteit en de Westerse beperkte toepassing van empirische methoden, zijn begrip van de vrijheid van wil en zijn ideeën van sociale vooruitgang niet zo goed aansloten bij de islamitische Weltanschauung, waarvan de wortels uiteindelijk tot de koran zelf konden worden teruggelid. Zo zag de eerste generatie van Turkse islamisten bijvoorbeeld, ongeveer een eeuw geleden, heel duidelijk - en ze legden het ook uit - dat er 'een angstaanjagende en bedreigende opsplitsing of scheiding bestaat in het Westerse denken', waarvan de invloed op de moslim wereld vreselijke gevolgen zou kunnen hebben, tenzij men er op wetenschappelijk en intellectueel niveau iets aan doet ('*ilmi en fikri*). Ze zouden het volledig eens zijn met de opinie van Syed Muhammad Naquib al-Attas, die luidt: 'De moderne filosofie heeft als rol gekregen om de wetenschap uit te leggen. Ze zorgt ervoor dat de

resultaten van natuur- en menswetenschappen een wereldwijde opinie worden. Deze uitleg bepaalt weer welke richting de wetenschap uitgaat voor de bestudering van de natuur. Deze uitleg van de stellingen en van de algemene conclusies van de wetenschap, tezamen met de richting waarin de wetenschap zich ontwikkelt volgens de lijnen die door de uitleg worden aangegeven, moet aan een kritische evaluatie onderworpen worden, aangezien dit vandaag voor ons een van de heikelste problemen is waarmee we tot nu toe in de loop van onze culturele en religieuze geschiedenis in het algemeen zijn geconfronteerd. Onze evaluatie moet bijgevolg een kritisch onderzoek instellen naar de methoden van de moderne wetenschap...en naar de rationaliteit van het natuurlijk proces...' Welnu, moslims lijken eensgezind te zijn waar het gaat om de Westerse rationaliteit kritisch op haar waarde te schatten. Dit wil echter niet zeggen dat men kan spreken van een eenduidige evaluatie van het Westerse denken in het algemeen en van het begrip van rationaliteit in het bijzonder. Degenen die meestal 'moslim modernisten' worden genoemd, hebben

een andere houding dan de 'Hervormers' of 'de Traditionalisten'. Er bestaan dus meerdere manieren om rationaliteit te verstaan evenals er meerdere evaluaties van zijn.

Professor Aydin behandelt vervolgens drie verschillende definities van Westerse rationaliteit, een descriptieve, een prescriptieve en een evaluatieve definitie.

Laten we nu wat nauwlettender enkele zwakke punten bekijken die deze rationaliteit met zich mee brengt.

Allereerst is er het beginsel van objectiviteit en onpartijdigheid, uiterst belangrijk voor alle takken van wetenschap. Wie zou bezwaar kunnen hebben tegen objectiviteit, onpartijdigheid en een waarde vrije benadering, waar het erom gaat tot wetenschappelijke kennis te komen? Maar bij het beantwoorden van deze vraag moeten we er goed aan denken dat alle menselijke activiteiten, zowel wetenschappelijke als filosofische, een directe band hebben met een specifieke maatschappij en cultuur. Deze zijn sterk gebaseerd op een historisch omliggende - zo niet historisch bepaalde - denkstructuur en op een systeem van waarden en zingeving. Dit te erkennen betekent niet dat men vervalt in relativisme, dat de overhand krijgt ten opzichte van enkele universele beginselen. Hopelijk zullen de resultaten van bijvoorbeeld de sociale wetenschappen gerangschikt worden volgens de algemene rede (een voorwaarde voor rationaliteit) en voor ons allen toegankelijk blijven. Helaas is deze verwachting of voorwaarde tot nu toe nog niet in vervulling gegaan. Ik zal hier aan het einde van dit artikel op terugkomen als ik spreek over de recente, postmodernistische kritiek op de rationaliteit.

Ten tweede, een ander belangrijk zwak punt dat vastzit aan de moderne rationa-

liteit, is dat het gebaseerd is op een scheiding tussen het heilige en het profane, tussen geloof en kennis (in de Kantiaanse zin) en bijgevolg tussen het economisch-politieke leven en het ethisch-religieuze leven enz... Het door elkaar halen van sommige van deze sectoren van het menselijk leven was al erg genoeg in de middeleeuwen en is nu nog erg in sommige wetenschappelijk minder ontwikkelde landen. Maar een scheiding die alle sectoren omvat, is nog veel erger want het brengt 'een verschrikkelijke en bedreigende kloof' teweeg in het menselijk leven en beschadigt de verwevenheid van alle basiselementen van het leven, die met elkaar te maken hebben.

Ten derde, nog een zwak punt - dat inherent is aan het vorige - is het reductievermogen van de moderne rationaliteit. Meestal gebeurt er het volgende. Eerst ziet men bijvoorbeeld een scheiding tussen geest en materie en dan komt de idee het leven terug te brengen tot een universele manifestatie van de materie. Het reductionisme is de gemakkelijkste manier om dingen en gebeurtenissen uit te leggen en om tot 'wetenschappelijke' (!) conclusies te komen. De geest wordt zo 'de geest in de machine' (een uitdrukking van Ryle) en godsdienst wordt de projectie van de niet-gerealiseerde verlangens van de mensheid. Als men denkt aan de grote 'vaders' van het moderne reductionisme als Durkheim, Auguste Comte, Feuerbach, Marx, Freud en vele anderen en aan de invloed die deze mensen op het moderne denken uitoefenden, dan kan men niet nalaten de schade te zien die het reductionisme heeft veroorzaakt in de geestelijke structuur van de moderne mens die als model moet fungeren. Ook de manier waarop dit model zich kennis eigen maakt, is reductionistisch. Wat men kan leren kennen, kan alleen de wetenschap vatten en deze objectivatie van de erva-

ring door de wetenschap is de enige manier die kennis verschaft.

Deze conclusie is duidelijk terug te vinden in de geschiedenis van het Westerse filosofische denken. Een dergelijke conclusie was het resultaat van een langdurige epistemologische crisis, die op haar beurt weer het resultaat was van het denken in scheidingen en reducties. Het hele leven van de moderne mens staat onder invloed van dit denken en wordt erdoor aangetast. Maar zijn godsdienstig en moreel leven werd er in heel bijzondere mate door beïnvloed. Hij kwam bijv. zo terecht in een epistemologische crisis die het hem erg moeilijk maakte het geloof in God, de mogelijkheid van openbaring of de toekomstige wereld als rationeel te beschouwen. Hij ging zelfs verder en ontkende elke rationaliteit bij het aanvaarden van welk moreel beginsel dan ook. Dit onderwerp is zeer belangrijk en daarom is het de moeite waard er wat dieper op in te gaan.

In de laatste twee eeuwen lijken religieuze en ethische doctrines een defensieve houding te hebben aangenomen in bijna alle landen waar duidelijke wetenschappelijke en technologische vooruitgang werd geboekt. Vooral in het christelijke Westen werd de godsdienst het mikpunt van veel frontale aanvallen. Veel mensen begonnen te denken dat het geloof in God en misschien in andere wezenlijke beginselen van de godsdienst zoals het geloof in het hiernamaals of in de mogelijkheid van openbaring enz. totaal irrationeel was in het tijdperk van de wetenschap. Natuurlijk hebben wetenschappers zelf deze bewering niet zo expliciet geformuleerd maar eerder diegenen die geloofden dat de filosofische interpretatie van de moderne kennis ons ertoe brengt de werkelijkheid eerder in naturalistische dan in theïstische termen uit te leggen. Een dergelijke beweging poogt soms te

komen tot een begrip van de mens zonder God.

Vervolgens legt prof. Aydin uit hoe het dialectisch materialisme, het filosofisch existentialisme en andere filosofen God uit hun denken verwijderden.

Hij vervolgt: Dit soort filosofische stromingen maakt het nogal moeilijk om over de rationaliteit van het geloof in het bestaan van God te spreken in een tijdperk waarin òf niet geluisterd wordt naar enig theologisch of metafysisch argument voor het bestaan van een godheid òf deze argumenten niet de moeite waard gevonden worden om er serieus aandacht aan te besteden.

Prof. Aydin verwijt ook religieuze filosofen en theologen te hebben bijgedragen aan deze trend door de 'God is dood'-filosofie en -moraal. Hij vervolgt:

Rationaliteit in de godsdienst lijkt hierop neer te komen: men zegt dat er enkele redenen bestaan om te geloven dat er een God is die op een of andere manier met ons en met alles wat bestaat, te maken heeft. Zolang we echter weigeren er meer over te zeggen en proberen te verhinderen onze redenen op een of andere manier te bediscussiëren, kunnen we geen vooruitgang boeken bij het oplossen van het rationaliteitsprobleem. Door dit te zeggen wil ik niet het evidente feit ondergraven dat het geloof uiteindelijk afhankelijk van de persoonlijke beslissing die iemand neemt. Maar zijn persoonlijke redenen kunnen ook de mijne zijn. Om deze te leren kennen en elkaar te helpen, moeten we beginnen erover te praten. Zo gauw we dit doen, komen we misschien tot de ontdekking dat sommige van onze redenen, als we er überhaupt hebben, slecht zijn en kunnen we deze door betere vervangen. Door op een serieuze en verantwoordelijke manier onze redenen in discussie te brengen, kunnen we onze geloofsbeslissing zien in het

licht van de beschikbare informatie. Het heeft geen zin, denk ik, te beweren dat het geloof in het hart van het individu zetelt en dat men dus niet over het geloof kan spreken. Het geloof in God vindt niet alleen zijn uitdrukking in het leven van een individu, maar ook in het leven van de gemeenschap waarmee mijn persoonlijk leven organisch verbonden is. Ik ben me er volledig van bewust dat ik met deze mening lijnrecht sta tegenover de mening van veel filosofen wier opinies overeenkomen met die van bijv. Wittgenstein's *Tractatus* of die te vinden zijn in de werken van sommige positivisten.

Prof. Aydin bespreekt dan de verhouding van wetenschap en logica tot het geloof en de godsdienst. Wetenschap en naturalisme hoeven volgens hem niet per se vijanden van geloof en godsdienst te zijn. Hij vervolgt:

Terwijl ik de hoofdpunten van de discussie over rationaliteit in gedachten houd, wil ik nu het onderwerp nader onderzoeken

vanuit een islamitisch perspectief zoals ik dat zie.

Vooraf in de laatste twee eeuwen, toen de moslimwereld de Westerse invloed danig begon te voelen, heeft men vaak het volgende cliché herhaald: 'de islam is de godsdienst van de rede'. Soms wordt ook de term 'logica' er nog aan toegevoegd. Dit cliché is een reactie op een bepaalde categorie moslim intellectuelen die de invloed van het Westen onderging in woord en geschrift. Ze kwamen tot de overtuiging - wel erg naïef - dat alle godsdiensten, de islam inbegrepen, in zekere zin irrationeel zijn. Zeker, dit cliché kan in feite een gezond intellectueel standpunt zijn, als men 'rede' hier opvat op een voor de islam aanvaardbare manier. De activiteit van de rede of van het verstand (*'aql*) wordt in de islam beschouwd als één van de belangrijkste aspecten van heel het menselijk wezen. Vandaar de klassieke definitie van de mens als een '*natiq*' schepsel, d.w.z. een schepsel dat kan denken, praten en cultuur kan maken.

Volgens mijn uitleg van de koranverzen hierover heeft de rationaliteit van de gelovige iets te maken met de herkenning van zichzelf en alle andere bestaande personen of zaken die object zijn of kunnen zijn van kennis (*'ilm*) in het licht van het gehele systeem van wezens (*kainat*). Als iemand dit niveau van herkenning niet bereikt - maar men hoeft hiervoor geen filosoof te zijn -, kan hij niet als een rationeel persoon worden beschouwd, d.w.z. iemand die zijn '*aql*' de juiste rol laat vervullen en zo tot zingeving komt, waarop een uitdrukking volgt in begrijpelijke klanken, tekens, symbolen enz. Geen enkele moslim is of kan tegen de rede en de rationaliteit in deze zin van het woord zijn. Het is dan ook verkeerd Westerse intellectuele categorieën en termen toe te passen en de Mu'tazilieten bijv. 'rationalisten', de 'Asjarieten' 'niet-ra-

tionalisten' of zelfs sommige soefi's 'irrationalisten' te noemen. Er zijn weliswaar enkele belangrijke meningsverschillen tussen sommige moslim scholen maar deze verschillen behoren door de juiste islamitische termen te worden uitgelegd. Moslim meesters als Ghazali en Jalal-ad-Din Rumi waren niet tegen de 'aql op zich. Ze waren tegen enkele vormen van gebruik (of liever misbruik) van het verstand. Ze realiseerden zich volledig welke de mogelijkheden en grenzen waren van het pure verstand en probeerden het te beperken toteen strikt functionele rol. Hun uitleg van het intellect begon met 'aql al ghariza dat geestelijk van aard is maar tegelijkertijd instinctieve trekken kent. Dit komt heel dicht bij wat Michel Polanyi 'het zwijgend denken' noemt. Ook zij wisten dat als men zich tot een discursieve rationaliteit beperkt, men praktisch de ogen sluit voor de behoefte aan de verruiming van het verstand. Het verruimde verstand heeft veel niveaus en functies. Dit verstand volgt de regels van opsplitsen en reduceren slechts voor praktische of academische doeleinden. Het aanvaardt de relatieve autonomie van de wetenschap maar het dwingt ons nooit dit los te zien van het algemene culturele kader waarvan het deel uitmaakt. Kortom, het maakt de weg klaar voor een integrale en relationele epistemologie die zijn wortels heeft in een tamelijk naïeve en ongedifferentieerde menselijke ervaring. De 'aql al ghariza kan over deze ervaring overleggen, ze dieper en rijker maken door analyse en synthese en eventueel alle intellectuele resultaten in de wetenschap, godsdienst, kunst en moraliteit met elkaar verbinden om zo tekomen wat A.N. Whitehead 'de kunst van het leven' heeft genoemd. Het is aan het verstand (samen met andere bronnen van kennis, zoals ik nu zal laten zien) om de kunst van het leven te bevorderen. Maar hoe ?

Ten eerste moet het een relationele epis-

temologie voeden en erdoor gevoed worden zodat deze eventueel leidt - of zou moeten leiden - tot een op het bestaan georiënteerde rationaliteit die zijn wortels heeft in de ervaring. Als rationaliteit een vorm van 'ondergane ervaring' betekent, wordt het gemakkelijk uit te leggen hoe rationaliteit tot stand moet komen op verschillende niveaus en in meerdere sectoren van het menselijk leven. Ook hier weer geeft rationaliteit, als het op deze manier wordt verstaan, ons de kans enerzijds de rijkdom en de steeds groeiende kwaliteit te zien van de menselijke ervaring, en anderzijds de eindigheid (beperkteid) en contingentie van die zelfde ervaring.

Hieruit kunnen we afleiden dat rationaliteit geen gesloten menselijke intellectuele toestand voorstelt. Er is altijd ontwikkeling in. Het begrip kent enige stabiliteit aangezien het in zekere zin enkele regels kent, d.w.z. die van de *Soennat Allah*, maar het staat open voor verandering en nieuwe ervaringen. Terwijl intellectuele stabiliteit, samen met andere kennisbronnen zoals openbaring, kennis verhindert om zich op een enkele basis te bevinden, maakt de openheid het mogelijk om van een discursief niveau van rationaliteit over te gaan naar een ervaringsniveau. Eigenlijk zijn deze twee ervaringsniveaus, evenals verstand en intuïtie, organisch met elkaar verbonden. Meestal gaat men in het algemeen bij menselijke ervaring van het zintuigelijk niveau naar het logische en dan naar het intuïtieve. In de islamitische religieuze epistemologie kennen we een degelijk gefundeerde rationaliteitsstructuur van drie niveaus. Al Ghazali noemt ze als volgt : het niveau van de imitatie (*taqlid*), het niveau van de discursieve kennis ('ilm) en het niveau van de intuïtieve ervaring (*dhawq*). Alleen de laatste is de op het bestaan - en zo op de ervaring-georiënteerde rationaliteit.

Ten tweede: een visie op rationaliteit die

voor de islam acceptabel is, zou openbaring als een bron van kennis *par excellence* moeten aanvaarden. Ze zou dus ook voor transcendentie open moeten staan. Wat dit laatste betreft, maakt H. Smith de volgende opmerking: De Westerse geest heeft voornamelijk haar steun gezocht bij 'een epistemologie die voortdurend controle nastreeft en daardoor de mogelijkheid van transcendentie in principe uitsluit'. Dit is de epistemologie van het zgn. seculiere of geseculariseerde verstand, dat verondersteld wordt bevrijd te zijn van alle vormen van metafysische en religieuze invloeden. Dit verstand is niet alleen tegen religie, het wil ook de plaats innemen van religie in het menselijk leven, zoals we kunnen constateren in de woorden van sommige filosofen van de Verlichting. In het klassieke positivisme wordt het verstand omschreven als 'de enige gids in het leven'.

Vanuit de visie van de koran verschaft de openbaring ons een middelpunt zowel voor ons cognitieve als voor ons praktische leven, zowel voor de orthodoxie als voor de orthopraxis. De openbaring maakt het verstand niet overbodig: ze geeft kracht en leiding. Wat de openbaring geeft, gaat niet in tegen de ware natuur (*fitra*) van het verstand noch tegen zijn vrijheid om het juiste te kiezen (*ikhhtiyar*). *Aql*, in de islamitische zin van het woord, is de *amana* (het toevertrouwde) van God, volgens veel uitleggers van de koran.

Kortom, zoals professor Al-Attas het correct stelt: 'Onze erkenning van de Openbaring als de bron van kennis voor de uiteindelijke werkelijkheid en waarheid omtrent zowel de geschapen dingen als de Schepper, geeft ons een basis voor een metafysisch kader waarin we onze wetenschapsfilosofie kunnen ontwikkelen als een geïntegreerd systeem dat die

werkelijkheid en waarheid beschrijft op een manier die niet toegankelijk is voor de methoden van het seculiere filosofisch rationalisme en het filosofisch empirisme van de moderne wetenschapsfilosofie'.

Ten derde: de moderne Westerse rationaliteit lijkt de waarde van traditie en gezag niet te erkennen. Het spreekt vanzelf dat een kritische kijk op traditie en gezag tot een van de eisen van rationaliteit behoort. Maar het steeds weer opnieuw verdedigen van het rationalisme tegen traditie en gezag komt ongeveer neer op een visie die tradities en gezaghebbende organen grotendeels als irrationeel en willekeurig beschouwt. Dit is pure nonsens. Om dergelijke onzin te voorkomen moet men elke traditie en elk gezag op haar eigen waarde onderzoeken. Zo verschilde bijvoorbeeld de relatie tussen rede en openbaring, en tussen de wetenschap en het gezag van de Kerk in de loop van de geschiedenis nogal van diezelfde relatie binnen de islam. Ik ben van mening dat wij veel van onze praktische problemen niet hebben opgelost, zo lijkt het, omdat we te zeer gehecht zijn aan onze traditie en aan onze traditionele gezagsorganen.

Aan de andere kant hebben de Westerse invloeden op ons intellectuele (wetenschappelijke, filosofische enz.) leven ons verblind en zelfs verstomd doen staan, omdat we niet traditioneel genoeg waren. Als we genoeg waarde hadden gehecht aan onze intellectuele traditie, zouden we meer hebben geprofiteerd van onze eigen historische ervaring, zouden we een kritisch houding hebben aangenomen tegenover de verworvenheden van het Westen en zouden we daar eventueel meer van geleerd hebben. Niemand kan vandaag de dag ontkennen dat de intellectuele en culturele crisis die de moslim wereld ondervindt, te maken heeft met de ongezonde positie die we

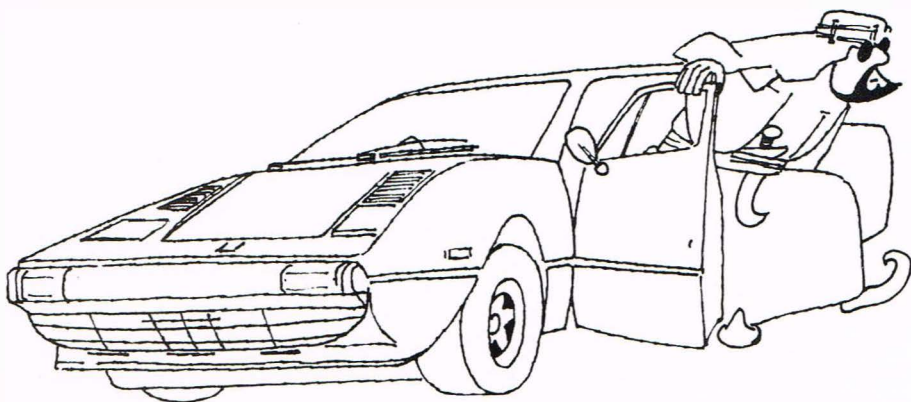
innemen tussen de islamitische traditie en de Westerse moderniteit. Misschien hebben we beide tekort gedaan: we gaven ze - of konden ze niet genoeg ruimte geven om ieder hun eigen plaats in te laten nemen en eigen rol te laten spelen in ons culturele leven. Dit is de voornaamste bron van de crisis van de islamitische rede en rationaliteit. Deze crisis zal doorgaan en nog ernstiger worden, tenzij we erin slagen verschillende van onze sectoren van onze intellectuele en praktische beroepsactiviteiten te islamiseren door ons te baseren op een existentiële metafysiek en zo ervaren dat haar wortels teruggrijpen op een Koranische Weltanschauung.

Voordat ik dit artikel beëindig, wil ik nog een onderwerp behandelen dat onlangs erg belangrijk is geworden voor de kritiek op de klassieke rationaliteit en voor de invloed ervan op de moslim geest.

Zoals ik al eerder heb gezegd, namen veel theologen - met het doel het christelijk geloof te verdedigen tegen sommige ra-

tionalistische aanvallen - een extreemistisch standpunt in en ontwikkelden ze verschillende soorten irrationalistische en niet-cognitieve filosofieën zoals fideïsme, religieus existentialisme enzovoort. Deze filosofieën hadden, denk ik, weinig invloed in de moslim wereld vanwege evidente theologische redenen.

De laatste tientallen jaren heeft het traditionele rationalisme nog meer klappen te verduren gehad in de literatuur over fenomenologie, hermeneutiek en postmodernisme. Vooral de vier pijlers (de *anasir-i arba'a*) van het moderne rationalisme d.w.z. de visie op de natuur, de rede, de wetenschap en het humanisme staan onder hevige kritiek. Veel aspecten van deze kritiek zijn volgens mij tekenen van gezond denken. Zo is bijvoorbeeld de kritiek, gericht tegen de fundering van de kennis in een Westerse bodem, belangrijk. Maar als een dergelijke kritiek zich uitbreidt tot de openbaring als kennisbron, kan deze kritiek vanuit een islamitisch standpunt niet worden aanvaard. Zeker, het is belangrijk oog te hebben voor de relatie tussen woorden,

teksten, denksystemen over teksten en de maatschappelijke praktijk. Maar als men beweert dat deze woorden, teksten enz. geen betekenis kunnen worden toegewezen, valt elke basis voor menselijke kennis en communicatie weg en zou dit mogelijk tot ongefundeerd relativisme en nihilisme kunnen leiden.

We moeten ons voorbereiden zo veel mogelijk van deze intellectuele stromingen te leren want het geeft ons niet alleen de mogelijkheid sommige intellectuele elementen van onze islamitische traditie opnieuw te ontdekken, maar het kan ook onze ogen openen voor de fundamentele zwakte van het Westerse klassieke denksysteem. Maar geen enkele cultuur zou moeten proberen af te komen van een vervelend minderwaardigheidscomplex en meerdere vormen van vervreemding, door deze recente filosofische kritiek, waarvan de wortels - evenals de wortels van de moderne rationaliteit - teruggaan naar de Westerse intellectuele bodem. De moslim intellectueel heeft aanzienlijk geleden onder moderniteit en hij lijdt er nog steeds onder. Hij zou slim genoeg moeten zijn de postmoderniteit niet diezelfde kans te geven. *Alla-*

hu a'lam bi's-sawab': God weet beter wat het juiste, het goede is.

(Vertaling en samenvatting: Dr. Piet Reesink)

Literatuur:

Syed Muhammad Naquib Al-Attas, *Islam and the Philosophy of Science* (Kuala Lumpur, 1989)

R. Bubner, *Essays in Hermeneutics and Critical Theory* (New York: Columbia University Press, 1988)

Al Ghazali, *Ihya' Ulum ad-din* I (Cairo 1967)

Al-Ghazali, *Kitab al-Arba'in*, 2e uitg. (Cairo 1925)

Said Halim Pasa, "*Buhranlarımız*", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Istanbul: Ismail Kara I (1986)

H. Smith, *Beyond the Post-modern Mind* (New York: Crossroad, 1989)

GELOOF EN REDE, een reactie op Prof. Mehmet Aydin

Dr. Hans van Munster

Het tot instrument maken van de rede.

Professor Mehmet S. Aydin begint terecht met een ontleding van het begrip rationaliteit, wanneer hij zich zet aan een plaatsbepaling van godsdienst in een moderne wereld. Er is geen groter uitdaging voor de monotheïstische godsdiensten dan de verandering die is opgetreden in het omgaan met het menselijk vermogen dat we rede noemen. Eeuwenlang reeds was de mens met behulp van streng bepaalde methoden op zoek naar het kritisch beantwoorden van vragen, zonder dat hij zich bewust werd van de radicale veranderingen die een dergelijk omgaan met zijn rationaliteit veronderstelt. Een ander beleven van zichzelf en van zijn rationaliteit werd onbewust aanvaard.

In de loop van zijn geschiedenis had de mens ontdekt, dat hij vuur als instrument voor het verwerklijken van zijn plannen kon gebruiken. Hij leerde paarden en gewassen exploiteren. De laatste ontdekking was, dat hij zijn kennis kan instrumentaliseren om nog niet bestaande doeleinden tot werkelijkheid te brengen.

De moderne tijd wordt allereerst gekarakteriseerd door een steeds verdergaande instrumentalisering van de menselijke rationaliteit. De typerende eigenschap van mensen om al wat er is in zijn bewustzijn een tweede bestaan te geven, werd ontdekt als een instrument om het bestaande in zijn eigen, eerste bestaan te beïnvloeden. Het weet hebben van iets is ontdekt als een middel om het naar de hand van de mens te zetten. Teilhard de Chardin schrijft terecht: "Wat ons, bin-

nen het bestek van vier of vijf generaties - hoe men er verder ook over denkt - zo verschillend heeft gemaakt van onze zo ambitieuze en tegelijkertijd zo bezorgde voorouders, dat is niet eenvoudigweg dat wij andere natuurkrachten ontdekten en bemeesterd hebben. Fundamenteel is, als ik mij niet vergis, dat wij ons bewust werden van de beweging die ons meevoert; zo ontdekten wij de indrukwekkende problemen die gesteld worden door bereflecteerde uitoefening van het bestaan".

De waarheid is niet meer zichzelf

Toen de omvang van deze ontdekking tot het bewustzijn van de mensen begon door de dringen, wisten zij ook dat waarheid niet meer kon zijn waarvoor zij haar altijd hadden gehouden. Waarheid was geen '*homoiosis tou logou kai tou pragmatos*', geen 'gelijkwording van verstand en werkelijkheid' meer, zoals vanaf Aristoteles was gesteld. Waarheid was datgene wat met de zelf geboete netten uit de diepten van de werkelijkheid wordt opgehaald. Daarbij is het niet duidelijk meer wat van de mens zelf komt en wat er nieuw wordt gevangen. "Tegelijkertijd ervaren zij, dat zij als terugslag van hun ontdekkingen met lijf en ziel zijn opgenomen in het net van betrekkingen dat zij van buitenaf over de dingen meenden te werpen: gevangen in hun eigen net. ... Object en subject doordringen en vormen elkaar wederkerig in de act van het kennen. Of hij het wil of niet, de mens vindt en aanschouwt zichzelf in alles wat hij ziet".

Het door godsdiensten niet verwerkte 13

gevolg van deze ontdekking is, dat waarheid niet wordt afgelezen, meegeëld of geopenbaard; waarheid wordt door de mens gesticht; zij ontspringt aan de ontmoeting van de mens met een werkelijkheid die als zodanig nooit wordt gekend. Waarheid draagt als produkt van subject en object de niet meer te ontwarren sporen van beiden. Godsdiensten kunnen deze ontdekking niet negeren, zomin als zij aan de ontdekking van Amerika of van de centrale plaats van de zon konden voorbijgaan.

De onttovering van de wereld

Een verdere hieruit voortvloeiende en onomkeerbare ontwikkeling is die van de onttovering van de wereld. Nu de mens zich als uitgangspunt heeft ontdekt, zijn er geen gebieden meer die hij niet betreden mag. Er is geen numeuse sfeer waaraan de mens niet kan raken. Integendeel alles wat de mens ontmoet, alles wat door de mens wordt gekend, is door die aanraking van zijn fascinatie beroofd.

De mens ervaart zich niet meer als opgenomen in een welgeordend heelal, een kosmos, waarin hij zich beweegt volgens voorafgegeven krachtdijnen. De mens ervaart zich ook niet als opgenomen in een geordende groep waar hij zijn weg leest in de ogen van anderen. Hij ervaart zich als oorspronkelijk en dus als onafhankelijk van wat hij niet is. Het individu is bij zichzelf thuis gekomen, het ervaart zichzelf als bron van initiatieven, als vertrekpunt van verhoudingen en als enig houvast.

De drie bepalende ontwikkelingen in de huidige menselijke werkelijkheid: instrumentalisering van de rationaliteit, ontkenning van de waarheid als onafhankelijk gegeven, individualisering van de persoon en onttovering van de wereld, geven de context aan waarbinnen de vraag naar de betekenis van gods-

dienst voor een mens gesteld wordt.

Het spreken over God.

Het probleem van de betekenis van godsdienst in de hierboven aangeduide moderne wereld is onoplosbaar zolang het spreken over God niet terugkeert naar het begin van alle rationaliteit: de ervaring. Let wel: niet de ervaring van God! De pretentie God te hebben ervaren zou een godslastering zijn! De ervaring die het spreken over God zinvol maakt, is een welbepaalde ervaring van de alledaagse werkelijkheid in haar betekenis voor een mens. De Godsnaam is daarbij geen beschrijving, maar een verwoording van de laatste betekenis die de ervaren werkelijkheid voor een mens heeft.

'God' en alle woorden die Hem omgeven, vormen een proclamatie-taal, die veel meer inhoudt dan de beschrijving van een stand van zaken. "Wanneer iemand een ander waarschuwt, dat de trap erg steil is, dan geeft hij niet een beschrijving maar dan proclameert hij een gevaar; wanneer een jongen tegen een meisje zegt, dat zij zulke mooie ogen heeft, dan beschrijft hij niet maar dan proclameert hij". Hij brengt de betekenis van wat hij ervaart, aan het licht. Om van Peursen hier verder te volgen: "Een taal waarin men iets beschrijft, wil nieuwe feiten aan het licht brengen. Een taal, waarin men iets proclameert wil nieuw licht op oude feiten werpen. De bijbel geeft in de Godsnaam niet een nieuw feit te kennen, daarmee de wetenschappen met een nieuwe beschrijvingswetenschap - ditmaal gericht op een hoogste wezen - vermeerderend. Nee, de bijbel proclameert als hij over God, schepping, mens spreekt. ... In de proclamatie wordt terdege iets gezegd over de objectieve toestand van mens en wereld. Het bijbels spreken over God houdt juist in, ... dat er feitelijk iets gebeurt. Beide aspecten van een proclamerende taal die geen

nieuwe feiten wil beschrijven, maar wel een geheel nieuwe constellatie en oriëntatie aan de dag brengt, zodanig, dat deze alle feiten en gebeurtenissen omvat. Een waarschuwing dat de trap zo steil is, impliceert wel een reeks mogelijke beschrijvingen van feitelijkheden over hoogte en breedte van de traptreden, maar geeft zelf iets dat anders en meer is dan dergelijke feiten, en wel een oproep tot goede oriëntatie die alle mogelijke feiten in zich bergt”.

Onze ervaringen zijn dus niet allen waardevrij, als Aydin veronderstelt. De meest fundamentele ontdekkingen op het gebied van religie, ethiek of metafysica zijn geen zaken die door deductie aan het licht gebracht worden. Er zijn eerst religieuze en ethische ervaringen die vervolgens uitgelegd en met andere ervaringen in verband gebracht kunnen worden om zo tot een redelijk systeem te worden. De aan alle reflectie voorafgaande ervaring, het oorspronkelijke contact tussen de mens en zijn omgeving, is niet een contact met neutrale dingen en gebeurtenissen. Het is daarentegen een ervaring van betekenisvolle toestanden, het is een betekenisvolle ervaring.

Het is waar, dat men uit het 'zijn' niet het 'behoren' kan afleiden, zomin als men uit een leeg glas bier kan drinken. Maar het glas waaruit wij de werkelijkheid drinken, is al vol van betekenis voor ons. Metafysica, ethiek, religie zijn samenhangende woordcomplexen die de in de ervaren zaken neergelegde ervaring in het gesprek van de mensen onderling kunnen binnenbrengen. Zij zijn de taal waarin de mensen hun schoonheidservaring, hun hoop, hun angst voor de leegte, hun zelfbewustzijn, hun tekort en hun volheid onder woorden brengen op een dusdanige manier dat zij door anderen kritisch bevraagd kunnen worden. Zij zijn niet irrationeel maar rationeel op een andere manier dan de -naar men ons

soms wil doen geloven - geheel volgens strakke regels van inductie en deductie verloopende positieve wetenschappen. Religie, ethiek en metafysica stelen op een andersoortige ervaring van de dingen, op een transcendentale ervaring. Zij vertrekken van het gegeven dat mensen meer weten dan in een oppervlakkige ervaring gegeven is. Mensen vermoeden dat de dingen hen verwijzen naar iets wat als een blijvend element aanwezig is maar dat zich slechts toont in het kleed van tijdelijke, voorbijgaande vormen. Wie een brief leest, weet de afwezige schrijver aanwezig. Wie een mens ontmoet, hoort de roep van zijn gelijke. Wie de schepping ziet - in haar geheel of in haar kleinste parels - ervaart de verwijzing naar een zorgzaamheid die verder gaat dan hij kan bevatten.

De dialectiek van deze transcendentale wetenschappen is, dat zij oproepen, uitdagen, doen vermoeden. Zij dwingen de mens niet tot conclusies, zoals de positieve wetenschappen doen; zij eerbiedigen het vrije antwoord van elke mens, maar de vraag leggen zij voor, 'herrschaftsfrei'. Haar taal doet beroep op de verbeelding, daarom hullen zij zich vaak in het kleed van verhalen en van voorbeelden. Zij leggen de mensen inspirerende voorbeelden voor.

De verleiding van het succes.

Toen Kepler, Galilei en Newton in de zeventiende eeuw duidelijk maakten, dat het 'nieuwe verstand', met de instrumentele intelligentie, met de gebruikmaking van de mathematica, nieuw en vast inzicht verworven kan worden in alles wat er beweegt en verandert, stortten velerlei geleerden zich op het wiskundig denken om daarmee ook in hun eigen vakgebied met reuze stappen vooruit te kunnen gaan. De filosofen trachten hun wetenschap te ordenen volgens de methode van de positieve wetenschappers: uitgaan van absoluut duidelijke

lijke, welomschreven feiten en daar dan op voortgaan volgens de methoden van de wiskundigen. In 1637 schrijft Descartes in zijn *Uiteenzetting over de methode om zijn verstand goed te leiden enkel de waarheid in de wetenschappen te zoeken*: "Die lange gedachtenreeksen, heel eenvoudig en gemakkelijk, waarvan de wiskundigen zich gewoonlijk bedienen om bij hun allermoeilijkste bewijsvoeringen uit te komen, hebben mij op de gedachte gebracht, dat alle zaken die vatbaar zijn voor het menselijk verstand op dezelfde manier gevolgd kunnen worden". In 1677 schrijft Baruch Spinoza zijn 'Ethica, op wiskundige wijze uiteengezet'. Twaalf jaar na Newton's 'Wiskundige beginselen van de natuurkunde' schrijft John Craig in 1699 'Wiskundige beginselen van de christelijke theologie'. E. Wiegel waagt zich aan een 'Euclidische ethiek' en Fr. Hutcheson probeert een 'Onderzoek naar de oorsprong van onze gedachten over schoonheid en deugd; een poging om wiskundige berekening binnen te brengen in het gebied van de zedelijkheid'.

Het is zeker waar, zoals Aydin stelt, dat de nieuwe ontdekkingen betreffende het gebruik van de rede een diepe invloed hebben gehad op de vormgeving (en dus op de inhoud) van wijsbegeerte, ethiek en theologie. De verleiding om langs de weg van 'wetenschappelijkheid' uiteindelijk ook op hun terrein tot onomstootbare resultaten te komen heeft theologen zo goed als filosofen en ethici verleid om vreemd te gaan.

Ongetwijfeld zal de invloed daarvan zich nog lange tijd doen gelden. Maar de positieve wetenschappen hebben zelf sinds het begin van deze eeuw ontdekt, dat zij bij het verheffen van hun methodes tot een absolute norm op een dwaalweg zaten. Edmond Husserl verwoordde deze dwaalweg aldus: "Het ideeënkleed wiskunde en wiskundige natuurwetenschap' of daaraan voorafgaand het kleed

van de symbolen, van de symboolwiskundige theorieën, omvat alles waarin datgene wat de wetenschapper en de gevormde mens de objectieve en ware natuur van de leefwereld noemt, gekleed is. Het ideeënkleed is er de oorzaak van dat wij als 'het ware zijn' opvatten wat slechts een methode is; een methode om hetgeen wij binnen de leefwereld op een gebrekkige manier ervaren of kunnen ervaren door 'wetenschappelijkheid' op een eindeloze manier kunnen verbeteren. De ideeën-aankleding is er de oorzaak van dat de eigenlijke zin van de methode, van de formulering van de theorieën onbegrepen bleef en bij het niet-berefecteerde ontstaan van de methode nooit begrepen werd".

De 'incompatibiliteit van de paradigma'

Een meer acuut gevaar is de onmogelijkheid om de heersende rationaliteit van de positieve wetenschappen enerzijds en de rationaliteit van godsdienst, ethiek en metafysica anderzijds in een elkaar bevruchtend contact te houden. Ook godsdienst, ethiek en metafysica hebben immers een eigen rationaliteit; zij ontplooiden hun ontdekkingen op een geordende wijze en dat veronderstelt een principe, een samenhangend geheel van grondovertuigingen vanwaaruit geordend wordt. Het dreigende gevaar is dat het paradigma van de positieve wetenschappen en het paradigma van de transcendentale wereld zo vreemd zijn aan elkaar, dat zij elkaar niet meer kunnen corrigeren, laat staan inspireren. En omdat paradigmata niet in de lucht zweven maar verankerd liggen in hart en hoofd van mensen, betekent dit dat mensen niet beide paradigmata in zich kunnen verenigen en derhalve eenzijdig uitgroeien en leven.

Het grote gevaar dat het geestesleven van moderne mensen bedreigt, is dat zij moeten kiezen tussen de instrumentele rationaliteit waarmee de chaos die zich

steeds weer aandient, wordt overwonnen aan de ene kant, en aan de andere kant het beschouwende verstand, het genieten van de eenwording met het gekende, het zich overgeven aan een allesomvattende ordening die van vóór alle tijden is gegeven.

Dit laatste immers is de ideologie, het paradigma, waarmee het christendom de ontdekkingen over God, over de zin van het leven, over goed en kwaad, tot een geordend en rationeel geheel aaneenrijgt. Nog geen jaar voor zijn dood, in zijn kerstboodschap van 1957, heeft Paus Pius XII in een lange tekst nog eenmaal geprobeerd deze door God geschonken kosmos als het enige juiste wereldbeeld aan alle christenen voor te houden. Er zijn maar weinig teksten in de 2500 jaar van deze geestesstroming die duidelijker en samenhangender dit ideaal van geloven, leven en weten weergeven. Hij schrijft: "Vanaf de eerste kennismaking met het heelal was de mens verrukt over de onvergelijkelijke schoonheid en geordendheid daarvan. Het uitspannel, schitterend van licht of met sterren bezaaid, de oceanen met de wisselende tinten van hun onmetelijke uitgestrektheden, de ontoegankelijke toppen van de met sneeuw bedekte bergen, de groene wouden vol van leven, de geregelde wisseling van de jaargetijden, de menigvuldige verscheidenheid van de levende wezens, dat alles ontlokte aan zijn hart een kreet van bewondering. Terecht vond een volk van hoge beschaving uit de klassieke Oudheid geen geschikter naam om het heelal aan te duiden, dan het woord 'kosmos', dat 'orde', 'harmonie', 'luister' betekent. Met de christelijke opvatting van een kosmos, gevormd door de scheppende wijsheid van God, en daarvandaan één, geordend en harmonisch, gaat gepaard, misschien op een afstand van eeuwen, de voorspelling van een plechtige voleinding, wanneer in de nieuwe hemel en op de nieuwe

aarde ...God iedere traan zal wegwissen uit hun ogen". De bedreiging van dit wereldbeeld wordt door hem al voorvoeld: "Heel andere gevoelens worden daarentegen door de aankondigingen van de nieuwe wonderwerken der techniek opgewekt. Wanneer de eerste golf van bijval voorbij is, gaan de mensen zich heden ten dage afvragen, oog in oog geplaatst met de onverwachte veelheid van hun vermeerderde kennis en van de effecten die eruit voortkomen, ... of zij hun heerschappij over de wereld nog wel zullen behouden, of zij niet veeleer zullen vallen als slachtoffers van hun eigen vooruitgang. De onmogelijk te voorzien veranderingen waartoe de nieuwe wegen zullen leiden, die nu door de wetenschap en door de hedendaagse techniek geopend zijn, worden door sommigen aangezien als iets onharmonisch, bestemd om verwarring en onrust te zaaien in de eenheid van de orde, de harmonie, en van de menselijke rede zelf. Door anderen daarentegen worden ze beschouwd als beweegreden tot werkelijke angst, gezien juist de machtspositie van hen, die de veranderingen teweer hebben gebracht. Indien men daarentegen deze grondslag van de geest wegneemt ... dan is het ook gedaan met de harmonie in de betrekking van de mensen met de wereld. De mens zou dan worden teruggebracht tot een louter knooppunt van een naamloze en redeloze levenskracht. Hij zou niet meer in de wereld zijn als in zijn eigen huis. De wereld zou voor hem iets uitwendigd worden, duister, gevaarlijk".

Terwijl de methodes van de positieve wetenschap juist waren ontworpen om de chaos die de mens op alle terreinen bedreigt, te beheersen, worden zij hier voorgesteld als onmijners van de orde! Juist deze tegenstelling tussen de twee fundamentele uitgangspunten: een chaotische wereld die bedwongen moet worden door een strakke rationaliteit, en

een harmonieus heelal waaraan de mens zich kennend en beschouwend kan overgeven, blijft christendom en moderne wereld uit elkaar drijven.

Het Tweede Vaticaans Concilie en wat nu verder...

Toen Johannes XXIII het Tweede Vaticaans Concilie bijeenriep, was het zijn uitdrukkelijke bedoeling hiermee de Kerk weer bij de tijd te brengen. In verschillende documenten zijn duidelijke sporen te vinden van pogingen om het eeuwenoude kleed waarin de christelijke geloofsovertuiging zich steeds op haar gemak had gevoeld, te vervangen door een kostuum waarin ook moderne mensen zichzelf kunnen zijn. Maar de krachtsinspanning was te groot; het inruilen van het vertrouwde ordeningsmodel was kennelijk te veel gevraagd. Er zijn teksten waarin God verschijnt als degene die met zijn mensen optrekt, die hun vreugde en hun hoop, hun lijden en hun teleurstellingen kent. Er zijn documenten die vanuit het oude model niet te begrijpen zijn en die dan ook na afloop van het concilie tot een veelheid van interpretaties hebben geleid. Maar een radicale overstap naar wat nu aan de tijd is, werd niet gemaakt. "Aangezet door het Tweede Vaticaans Concilie heeft men de dialoog met de moderne cultuur willen bevorderen door het rationele - en derhalve universeel begrijpelijke en overdraagbare - karakter van de morele normen, die tot het gebied van de morele natuurwet, behoren, naar voren te brengen," zo stelt de huidige Paus. Maar de encycliek waarin hij dit stelt, *Veritatis Splendor*, veronderstelt dezelfde gedachtewereld als die, welke zo voorbeeldig door Pius XII was verwoord. Alsof de mensheid sindsdien niet een nieuwe fase is binnengetreden.

moderne rationaliteit een bedreiging blijft vormen voor het christelijk geloof dat in een versleten kleding verder de geschiedenis in moet. Het houdt tevens in dat moderne wereld en christelijke traditie niet met elkaar in gesprek kunnen komen, want zij zijn niet compatibel. De moderne wereld gaat daardoor mank lopend verder met een onopgeloste frustratie. En het christendom blijft zich afvragen waarom de gewenste dialoog maar niet op gang komt.

Literatuur:

Pierre Teilhard de Chardin, *Le phénomène humain*, in: *Oeuvres I* (Paris 1955)

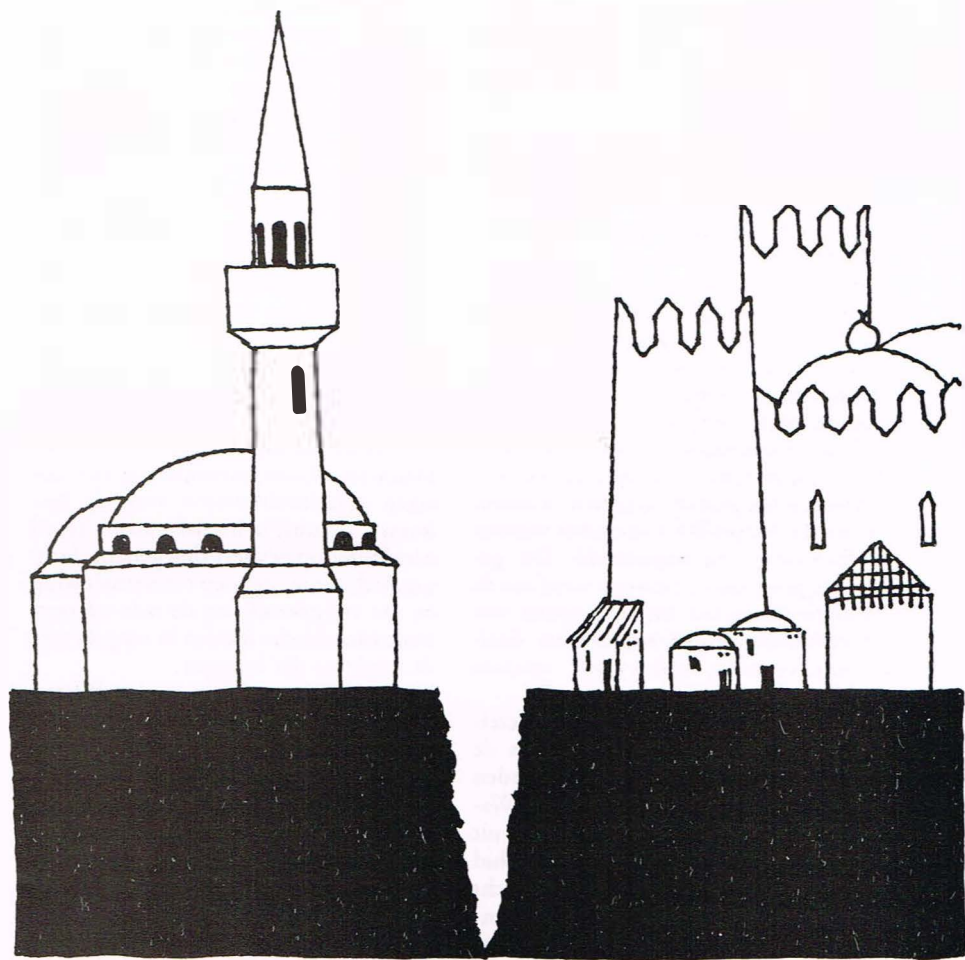
C.A. van Peursen, 'Hij is het weer!' *Beschouwingen over de betekenis van het woordje 'God'* (Kampen 1992: Kok)

D.F. Scheltens, 'De menselijke waardigheid vormt de grondslag van de rechten van de mens', in: Cor Schavemaker en Harry Willemsen (red.) *Over de waardigheid van de mens* (Alphen aan de Rijn 1983: Samson)

E. Husserl, *Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, in *Husserliana VI* (Den Haag 1954: Nijhoff)

Johannes Paulus II, Encycliek *Veritatis Splendor*, no. 36; *Kerkelijke Documentatie* 21 (1993) 24

Pius XII, *Kerstboodschap 1957* in: *Katholiek Archief* 13 (1958) 25-40.

HET ISLAMITISCHE REVEIL EN HET WESTEN

Prof. D.C. Mulder

In nummer 121 van Begrip stond al een kort verslag van de conferentie over 'het islamitisch reveil en het Westen' (*Islamic Revival and the West*) die van 22 tot 24 oktober jongstleden op Oud-Poelgeest gehouden is. Die conferentie was voldoende de moeite waard om er in dit nummer van Begrip nog wat uitvoeriger op terug te komen.

De conferentie is grondig voorbereid door een stuurgroepje dat uit een aantal moslims en anderen uit Nederland bestond. Een belangrijk moment in die voorbereiding vormde een gesprek over 'normen en waarden'. De gebruikelijke opmerking werd gemaakt dat de normen en waarden van de islamitische wereld en het Westen grondig verschillen. Maar toen werd de tegenopmerking geplaatst dat er niettemin belangrijke gemeenschappelijke waarden tussen moslims en Westerse mensen zijn. Op basis van die gemeenschappelijke waarden kunnen gemeenschappelijke doeleinden worden geformuleerd en nagestreefd. Die gedachte sloeg aan en besloten werd om de conferentie in het teken te zetten van 'gemeenschappelijke waarden en doeleinden' (*common values and common goals*).

Het is gelukt om een interessant gezelschap bijeen te brengen. Het was de bedoeling dat de conferentie zou worden voorgezeten door Dr. Abdurrahman Wahid uit Indonesië en Dr. D.C. Mulder uit Nederland, maar omdat Dr. Wahid moeite bleek te hebben met zijn zicht kwam het er op neer dat een Nederlander de hele conferentie leidde. Doch overigens waren de spreekbeurten evenredig verdeeld en in de discussies voerden de

moslims vaker het woord.

De eerste dag werd gewijd aan informatie, in een poging om wederzijdse vooroordelen af te leren en wederzijds begrip te bevorderen. Veel aandacht is besteed aan de vraag wat nu eigenlijk onder het islamitische reveil verstaan moet worden. Eén ding was wel duidelijk: het islamitische reveil kan niet gelijk gesteld worden met extremisme en terrorisme.

In de aan het slot van de conferentie aanvaarde eindconclusies wordt elke vorm van terrorisme veroordeeld (maar niet het recht om zich te verzetten tegen onderdrukking en onrecht). Het werd duidelijk dat het islamitische reveil een gecompliceerd verschijnsel is, met een lange geschiedenis die tot in de vorige eeuw terugreikt. Men kan het zien als een verzet tegen Westerse dominantie, als een worsteling om herstel van eigen identiteit, als de ontwikkeling van een eigen islamitisch project voor de toekomst. Daarbij is het islamitisch reveil niet louter op het verleden gericht. Integendeel, vanuit de roep om vernieuwing en om vrij gebruik van de rede wil men oude islamitische idealen in rapport met de moderne tijd brengen.

Er werd ook opgemerkt dat het Westen in zijn opstelling tegenover de islam niet een eenduidig begrip is. Er zijn politici en publicisten in het Westen die de islam in negatieve kleuren afschilderen, soms met de idee dat hij de nieuwe vijand en bedreiging van de Westerse cultuur is; maar er zijn ook organisaties en personen in het Westen die beter begrip over islam en een dialogische ontmoeting met moslims nastreven.

De conferentie ondersteunde alle pogingen

ingen om tot een beter onderling begrip te komen.

Op de tweede dag ging het over gemeenschappelijke waarden en doeleinden. Vooral sprong in het oog een discussie over democratie en de moslimse idee van *sjoera* (overleg, een term die al in de Koran te vinden is); overigens een discussie die vanwege gebrek aan tijd niet kon worden afgerond. Erg veel tijd werd besteed aan de rol van de *sjarie'a* (de islamitische wet). Een Westerse inleider had nogal provocerend gezegd dat een gesprek met moslims over mensenrechten onmogelijk zou zijn, zolang de moslims de *sjarie'a* als een goddelijke wet beschouwden. Het was interessant te zien hoe daarop van moslimse zijde verschillende reacties kwamen. Sommige moslimse deelnemers hielden vast aan het feit dat de *sjarie'a* in haar geheel een goddelijke wet is, waarvan door moslims niet afgeweken mag worden. Maar anderen waren het daarmee niet eens. De *sjarie'a* was volgens hen een menselijke constructie, een sociale ethiek die meer een voorbeeldfunctie heeft dan een onfeilbaar goddelijk gezag. Er werd ook op gewezen dat de meeste islamitische staten de verklaringen van de Verenigde Naties over de mensenrechten aanvaard hebben.

Op de tweede conferentiedag werd 's middags - in de aanwezigheid van Mw. Hedy d'Ancona - gesproken over de rol van de jeugd. Willen we immers gemeenschappelijke waarden erkennen en doeleinden nastreven, dan is het van groot belang dat de jongere generatie die gedachte oppikt. Veel indruk maakte onze landgenote Fadim Orgü die met een flonkerend betoog de aandacht van de al wat vermoeide conferentiegangers wist te boeien.

Op maandagmorgen 24 november zijn de conclusies van de conferentie vastgesteld. Dat is altijd een wat mocizaam proces, maar het werd gelukkig geen an-

tidimax. Als *common values* werden geformuleerd:

- respect voor de integriteit van alle mensen;
  - respect voor de universele mensenrechten;
  - onze gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de toekomst van de mensheid, vooral met het oog op honger en armoede, onrecht en onderdrukking, terrorisme, oorlog, burgeroorlog, en genocide.
- Aan de situatie in Bosnië werd gedurende de conferentie speciaal aandacht gegeven in de vorm van een toespraak door Dr Baliç. Uit de gemeenschappelijke waarden vloeien *gemeenschappelijke doeleinden* voort, zoals
- bevorderen van beter onderling begrip, respect en vertrouwen;
  - bevorderen van wederzijdse verrijking van onze beschavingen;
  - bevorderen van de verwerkelijking van de mensenrechten in onze respectievelijke maatschappijen;
  - aandacht voor de rechten en de actuele situatie van vrouwen;
  - aandacht voor de rol van de jeugd.

Op basis van deze uitspraken werden enkele *plannen voor de toekomst* geformuleerd, die door de organisatoren van de conferentie zullen moeten worden uitgewerkt. Gedacht wordt aan drie ontmoetingen:

- een jeugdparlement, waarin jongeren uit Europa en het Midden-Oosten bijeen worden gebracht;
- een conferentie over de positie van de vrouw in de Westerse en de islamitische wereld;
- een conferentie over mensenrechten en *sjarie'a*.

Naar mijn indruk was de specifieke waarde van deze conferentie dat mensen uit het westen in ontmoeting zijn gebracht met moslims van diverse signatuur, zowel 'progressieve' als 'behoudende', en omgekeerd. Het lijkt me van belang dat die lijn ook in latere ontmoetingen wordt vastgehouden. Dan hebben deze conferenties een meerwaarde boven vele andere ontmoetingen tussen moslims en mensen uit het Westen.

HET JONGERENPARLEMENT

Door Çoskun Çörüz

Voorzitter Stichting Bijzondere Leerstoel Islam, Amsterdam

Op 22 en 23 oktober vond in Poelgeest de conferentie *Islamic Revival and the West* plaats, waaraan werd deelgenomen door gerenommeerde sprekers uit binnen en buitenland. De conferentie was georganiseerd door de Stichting International Dialogues Foundation (IDF). De IDF is een paar jaar geleden opgericht als onafhankelijke organisatie om de positie van verdrukte volkeren en minderheden te verbeteren via dialoog.

Een onderdeel van de conferentie was het thema *Jongeren*. De organisatie oordeelde al voor aanvang van de conferentie, dat juist dit onderwerp meer aandacht verdiende, dan slechts als onderdeel binnen de algemene discussie over de positie van de Islam in het westen. Daarom werd geopperd, in aansluiting op de conferentie een parlement te organiseren waarin de jongeren zelf hun stem konden laten horen. Het jongerenparlement werd door de IDF georganiseerd met medewerking van de Stichting Bijzondere Leerstoel Islam en het Amsterdams Centrum Buitenlanders.

Diverse jongeren organisaties gingen in op de uitnodiging aan de inhoudelijke voorbereiding van zo'n jongerenparlement deel te nemen. Tijdens een aantal bijeenkomsten, die aan de conferentie vooraf gingen, brachten zij thema's naar voren, waarover ze graag met elkaar van gedachten wilden wisselen in de setting van een parlementair debat. Uiteindelijk namen op 24 oktober ruim zestig jongeren deel. Zij vertegenwoordigden de zes grote politieke jongerenorganisaties en de landelijke en lokale organisaties van islamitische jongeren. De discussie vond plaats in het *Institute of Social Studies* te Den Haag.

In vier werkgroepen discussieerden zij over de verschillende aspecten van de

multiculturele samenleving; onderwijs en werkgelegenheid, religie, identiteit en cultuur en beeldvorming in de media. Vervolgens werden de conclusies van de werkgroepen in het parlement ter discussie ingebracht. Op de volle publieke tribune volgden conferentie deelnemers, samen met 'echte' tweedekamerleden en de media het debat met interesse. Er waren immers voldoende provocerende stellingen waarover overeenstemming moest worden bereikt: *allochtone leerlingen moet worden verboden Turks en Arabisch met elkaar te spreken in de klas; in Nederland bestaat de mythe van een terroristische agressieve islam; of: in een pluriforme samenleving passen pluriforme identiteiten. Daarom moet er een goede balans te vinden zijn tussen culturele identiteit en integratie in de Nederlandse samenleving.*

In de plenaire vergadering van de jongeren, het 'parlementaire deel' van de bijeenkomst liepen de gemoederen vaak hoog op. Toch was er over en weer veel begrip. Zo kwam ook hier in de discussies over integratie de ondertussen beruchte kwestie van de hoofddoekjes ter sprake. Is dit kledingstuk symbool van onderdrukking door islamitische ouders of teken van eigen identiteit voor hun kinderen? Een Marokkaanse deelnemer was hierover zeer uitgesproken. Achter de interruptiemicrofoon hield zij met gevoel voor dramatiek de punten van

haar *hidjaab* omhoog: *Er wordt hier steeds gesproken over hoofddoekjes, maar het is een hoofddoek*, hield zij met zelfverzekerde trots haar medeparlementsleden voor.

De dagvoorzitter van het parlement, Wim Deetman, in dagelijks leven voorzitter van de echte tweede kamer, nam deze terechtwijzing met instemming over. Het parlement was immers bedoeld als een nadere kennismaking tussen jongeren uit verschillende politieke en islamitische organisaties, en respect voor elkaars identiteit vormt daar de basis van. Als voorzitter van de Stichting Bijzondere Leerstoel Islam, had ik de 'eer' de 'regering' te mogen spelen. De heer Deetman vatte ieder deel van het debat in een aantal heldere stellingen samen, en gaf de 'regering' gelegenheid haar standpunt te formuleren.

De vrees voor een islamitisch gevaar naar aanleiding waarvan de conferentie was georganiseerd, leek onder de jonge parlementsleden maar nauwelijks wortel te hebben geschoten. Integendeel, hoewel het politieke spectrum breed was vertegenwoordigd, van afgevaardigden van de jongerenafdeling van de VVD, de JOVD, tot vertegenwoordigers van de islamitische Studentenvereniging en de voorzitter van de stichting van islamiti-

sche scholen, was de overeenstemming groot.

Intercreativiteit, een begrip dat door de Europese migranten-jongeren organisatie CEMYC niet lang geleden was geïntroduceerd, werd ook door dit parlement als een nastrevenswaardig ideaal gezien. Zowel allochtonen als autochtonen moeten zich inspannen om met elkaar in contact te komen, om een nieuwe optelsom van de naast elkaar levende culturen tot stand te brengen.

De aanbevelingen die de regering aan het eind van de bijeenkomst had ingezameld, hielden vooral verband met het stimuleren van deze intercreativiteit: acceptatie en respect voor andere gewoonten en symbolen (dus hoofddoeken op scholen mogen) en bestrijding van ongelijkheid, vooral door geld te besteden aan extra onderwijs voor allochtonen.

Het parlement werd besloten met de symbolische overhandiging aan de Tweede kamer van deze aanbevelingen. Deetman zei zich voor de verwerkelijking ervan sterk te maken. Over de vervolg conferentie wordt ondertussen nagedacht. De Turkse parlementsvoorzitter Cindoruk reageerde al met enthousiasme op het voorstel om volgend jaar een internationaal jongeren parlement in Istanbul te organiseren.

EEN VERHAAL VAN TWEE STEDEN: SARAJEWO EN CORDOBA

De prediking van Jezus speelde zich, volgens de evangeliën, grotendeels af rond de heuvels van Galilea en het Meer van Genezareth. In de parabellen over het koninkrijk zijn het vooral de vissers en de boeren die een rol spelen. Slechts in enkele speelt de grote stad van de koning en de tempel een rol. Verschillende prominente christelijke denkers hebben de stad vooral gezien als de plaats van het kwaad: van Jeruzalem, Athene, Rome tot New York en Dallas. In deze zin bestudeert de zeer stedelijke Dominee Hans Visser, activist op Perron Nul in Rotterdam, in zijn zeldzame rustige uren ook de christelijke opvatting over de stad.

Het lijkt er op dat de islamitische beweging van het begin veel affiniteit met de stad heeft getoond. De koran is opgevangen in een handelaarsmilieu en staat dan ook vol met boekhouderstermen: op de laatste dag zal de eindbalans worden opgemaakt en dan wordt er afgerekend...

Toch hebben de moslims het vaak niet beter getroffen met steden dan de christenen. Van twee verschillende kanten ontvingen wij een portret, een beeld, van twee steden. De IKON zond een oproep over Sarajewo uit, terwijl de juist afgetreden Delftse pastor voor buitenlandse studenten, Piet van Dongen, ons een impressie van Cordoba stuurde. Zeker in contrast de moeite van het overdenken waard!

SARAJEWO VRIJ EN VERENIGD

Wij zijn burgers van Sarajewo, gekweld door vele onzekerheden die als een wolk boven de toekomst van onze stad hangen, en verstoord door het ontbreken van vooruitgang in de richting van een oplossing.

Om de toekomstige veiligheid van Sarajewo en de rechten van haar bevolking op een beschaafd leven te garanderen, vragen wij om het opheffen van de blokkade en om de-militarisering van de stad. Wij doen deze oproep in naam van ons zelf, in naam van de vele slachtoffers van de beestachtige oorlog tegen Sarajewo, en in naam van onze nakomelingen.

Na alle angst en pijn die veroorzaakt werd door fysieke vernietiging, worden we nu bedreigd met de permanente opdeling van onze stad, die zal leiden tot verwoesting van onze manier van leven, die gebaseerd is op de verscheidenheid en tolerantie die de bevolking van Sarajewo eeuwenlang gekoesterd heeft.

Zo'n opdeling zou niet alleen de kunstmatige verdeling van een historische verenigde stad betekenen, maar zou op het grondgebied van het moderne Europa ook een kloof teweegbrengen tussen verschillende beschavingen, religies en culturen.

Wij verwerpen dit vooruitzicht. Wij nodigen de burgers van Sarajewo en de hele wereldgemeenschap uit om mee te doen in een nieuwe strijd, een tweede gevecht om Sarajewo, een gevecht tegen de geestelijke en morele degradatie en etnische vijandigheid waarmee zo'n opdeling gepaard gaat.

Wij zijn vast besloten om het culturele leven van verscheidenheid en tolerantie dat door onze voorouders is opgebouwd en dat we zelf hebben gevoeld en beschermd, te bewaren.

Ter ondersteuning van het standpunt dat door de gemeenteraad van Sarajewo, het hoogste gezag van de stad, is ingenomen publiceren wij de volgende

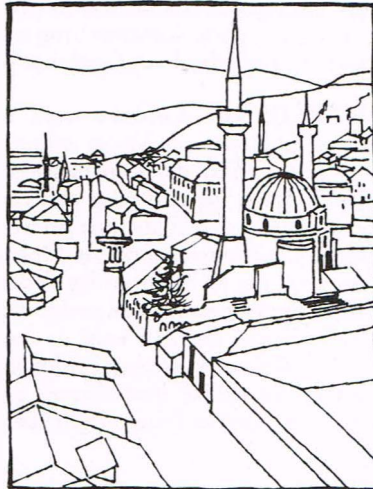
VERKLARING VOOR EEN VRIJ EN VERENIGD SARAJEWO

1. We zetten ons onherroepelijk in voor een vrij, open en ongedeeld Sarajewo. Wij zullen niemand toestaan om onze stad om wat voor reden dan ook op te delen, vooral niet in een tijd waarin de gehele beschaafde wereld zich ontwikkelt in de richting van grotere interculturele samenwerking en integratie.
2. Wij zijn er sterk van overtuigd dat ons leven van verscheidenheid en tolerantie een onbetaalbare erfenis uit ons verleden is en de enige veilige basis voor een vredige en gelukkige toekomst voor alle burgers van Sarajewo en Bosnië-Herzegovina.
3. We vragen de juiste en tijdige bestraffing van alle oorlogsmisdadigers, en de veilige terugkeer van alle vluchtelingen. Beide zaken zijn essentieel voor het herstel van het normale leven en het herstel van onze traditie van multi-etnische harmonie.
4. Wij aanvaarden zonder meer het Handvest van de Verenigde Naties en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens als basis voor onze acties en als criteria voor gerechtigheid in sociale relaties. Wij vragen de internationale gemeenschap om steun in het bepalen van de toekomst van Sarajewo en Bosnië-Herzegovina op basis van die principes. Wij zijn ervan overtuigd dat alleen een democratisch gestructureerde politiek de waardigheid kan garanderen, de vrijheid kan bewaren en de belangen van onze burgers kan beschermen,

de burgers van Sarajewo.

Deze verklaring werd opgesteld op initiatief van de burgemeester van Sarajewo en negen van zijn voorgangers. De afgelopen weken hebben honderdduizend inwoners van Sarajewo er hun handtekening onder gezet. Zij hopen ook op steun van mensen buiten hun stad.

STADSBEELD. Doordat de stad, schilderachtig tegen de heuvels aan weerszijden van de rivier gelegen, een groot deel van haar Turks karakter heeft behouden, is Sarajevo een der meest bezienswaardige Joegoslavische steden. Er zijn een kleine tachtig moskeeën, waarvan de minaretten hoog boven de laagbouw uitsteken; de Chusrev-Beg-moskee (voltooid 1531) is de belangrijkste van het land. Ook de koranschool en de markt zijn bewaard gebleven, alsmede tal van nauwe straatjes met een duidelijk oosters karakter (uit: Winkler Prins, uitg. 1973)

CORDOBA

Gedurende duizenden jaren was het zuiden van het Iberisch schiereiland, Andalusië, een ontmoetingsplaats voor verschillende culturen en voor de van elkaar verschillende spiritualiteit van het oosten en de mediterrane landen.

Het oosten, land van goddelijke boodschappen, bracht de traditie van zijn profeten: van Abraham tot Mozes en van Jezus tot Mohammed. De islam verspreidde zich snel over dit land, want het bevatte al deze geestelijke stromingen. Ook omdat het open stond voor iedereen. Het erkende alle voorgaande openbaringen en verrijkte alle culturen.

Wetenschap, wijsheid en geloof werden niet van elkaar gescheiden. CORDOBA werd het symbool van een veelzijdig en vreedzaam samengaan van mensen en hun cultuur. Dat betekent vandaag voor ons dat bij het nadenken over het doel van het leven en het geloof zich ook de morele dimensie poneert van de atoomtechniek, van de verovering van het wereldruim, de ingrepen van de aardmassa en de groei van de wetenschap. Het gaat er vandaag de dag om onze nieuwe krachten en mogelijkheden aan menselijke en goddelijke doeleinden ondergeschikt te maken. We moeten beide dimensies, zonder welke elke samenleving onontkoombaar zal desintegreren, in onze wereld binnenvoeren, nl. 1. *transcendentie*: de bevestiging van absolute en universele waarden verderreikend dan de belangen en interesses van individuen, groepen en afzonderlijke naties; 2. *gemeenschap* als de overtuiging binnen elk menselijk wezen dat hij/zij verantwoordelijk is voor de toekomst van allen.

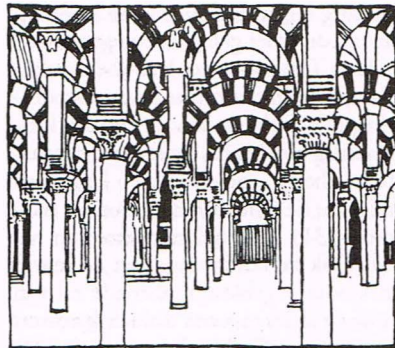
Zo kunnen we alleen maar het *gemeenschappelijk* doel van alle strijdbare humanisten bereiken.

Aan ieder mens: man, vrouw, kind, de technologische, economische, politieke en culturele middelen verschaffen om de menselijke rijkdommen al zijn kwaliteiten zo optimaal mogelijk te ontwikkelen.

Zo zal Cordoba zijn duizend jaar oude opdracht vervullen tussen Oost en West: om als een grote rivier alle levenskrachten aan beide zijden te bevruchten.

[Roger Garaudy, in *Multivision - project* in de Torre de la Calahorra, Cordoba; dit is de toren, via de oude Romeinse brug te bereiken, aan de andere zijde van de mesquita, de moskee- kathedraal van Cordoba. Vertaling Piet van Dongen.]

GESCHIEDENIS. Cordoba werd in 756 hoofdstad van een Moors emiraat, sedert 929 kalifaat der Omajjaden in Spanje, hetgeen gepaard ging met een periode van voorspoed, die drie eeuwen aanhield. Onenigheid onder de Moren en een inval van de Almoraviden deden Cordoba zijn vooraanstaande positie aan Sevilla verliezen. In 1236 werd de stad door de Castiliaanse koning Ferdinand III onder christelijke heerschappij gebracht. (Uit Winkler Prins, uitg. 1968)

Studiedag van het Overleggroep Joden, Christenen Moslims (OJCM)

Op 20 november 1994 werd in de (voormalige) Mozes en Aäronkerk aan het Waterlooplein te Amsterdam een studiedag van de OJCM gehouden. Zoals gebruikelijk bij studiedagen van de landelijke Overleggroep Joden Christenen Moslims werd de bijeenkomst geopend met korte overwegingen door een jood (Mirjam Scharis), een christen (mevr. Delver) en een moslim (Ahmed el Helou). Zang (Lija Hirsch) en luitspel (Adel Amin) vormden de overgang naar de hoofdsprekers die, in het kader van dialoog, er niet voor schroomden gevoelige onderwerpen op tafel te leggen.

Mevr. Hanneke Gelderblom legde uit dat jodendom niet alleen te maken heeft met godsdienst, maar beslist ook met het joodse volk en zijn historie. Beiden zijn onontwaaarbaar met elkaar verweven. Joden hebben al vele eeuwen lang als minderheid geleefd, zowel in Europa als in het Midden Oosten. Onder moslim-regimes in het oosten was hun positie over het algemeen redelijk goed. Hoewel er sprake was van enkele beperkingen in het dagelijks leven, stonden vrijwel alle beroepen voor hen open. Daarentegen werden zij in het 'christelijke' Europa geweerd uit de gilden en bleef hen niet veel meer over dan de geldhandel en de chirurgijnskunde. De inburgering van joden in het nederlandse bestel werd uiteindelijk sterk bevorderd door de gevolgen van de Franse Revolutie en de preek in de synagoge in het Nederlands.

De joden participeren al zo lang in de Nederlandse samenleving, maar de algemene feestdagen zijn christelijke feestdagen. Als niet-christenen vrij willen hebben op hun godsdienstige feestdagen

moeten zij ATV-dagen opnemen - en, hoewel de mogelijkheid in de CAO is opgenomen, is het niet altijd gegarandeerd dat men vrij krijgt. Werkelijke integratie veronderstelt wederzijdse erkenning en respect. Toch wordt het vaak verward met assimilatie, waarbij nauwelijks ruimte bestaat voor behoud van eigen waarden en leefregels.

Volgens Dr. Jan Slomp staan religieuze minderheden, waar ter wereld dan ook, bloot aan verdachtmaking van veronderstelde subversiviteit en valse beschuldiging van gebrek aan loyaliteit, heulen met de vijand en het ondermijnen van de (democratische) staat. In tijden van politieke spanning of economische terugval worden zij gemakkelijk tot zondebok. Al met al dringt de samenleving de minderheden patronen op waarin zij zichzelf niet thuis voelen. Zo vertoont, onder druk van een 'christelijke' staat, de joodse gemeenschap tekenen van verkerkelijking en ook aan moslims wordt een soortgelijk patroon opgedrongen. De reactie van minderheden hierop kan variëren van een verre gaande aanpassing ten koste van hun identiteit tot een zelfgekozen isolement en een overdreven slachtoffer mentaliteit.

Dankzij de scheiding van kerk en staat heeft Nederland sinds 1648 geen godsdienstoorlogen meer gekend. Deze verworvenheid mag echter niet als excuus gelden voor een anti-religieuze houding van de staat. Kerken en minderheden samen dienen daarvoor te waken. Het tweede Vaticaanse Concilie (1965) heeft het als volgt geformuleerd: "Staatsmacht moet door rechtvaardige wetten en door daartoe geëigende middelen de bescherming en vrijheid van alle burgers effectief en krachtig ter hand nemen en voor de bevordering van het religieuze leven

gunstige voorwaarden scheppen.” De staat mag zich niet met de godsdienstige waarheidsvraag bemoeien, maar mag godsdienst ook niet steeds verder in een privé sfeer dringen. Godsdienstvrijheid is geen gift van de staat aan de burgers, maar een gave van God aan de mensen, die de staat moet respecteren en effectueren. Daarvoor zijn zowel in de Bijbel als in de Koran voldoende aanknopingspunten te vinden.

Dhr. Abderrahim El Manouzi sprak als Marokkaanse moslim over godsdienstvrijheid in de grondwet en uitvoering daarvan in de praktijk. Ook moslims in Nederland genieten vrijheid van godsdienst, van organisatie, van de vrijheid om de eigen overtuiging te manifesteren en recht op godsdienstonderricht. Nederland is gelukkig de ‘cultuurcriminalisering’ à la Pasqua bespaard gebleven. Moslims erkennen de scheiding van kerk en staat. In feite zijn de omstandigheden in dit land gunstig voor intellectuele vrijheid en vernieuwing van islamitisch denken (*idjithaad*). De confrontatie met tot dusver onbekende stromingen noopt veel Marokkanen tot bezinning op het eigen geloof. Toch doen zich problemen voor bij de daadwerkelijke uitoefening van godsdienstrechten, met name van moslims. Deze moeilijkheden zijn voornamelijk terug te voeren op procedures, algemene voorwaarden en onbekendheid met regels en mogelijkheden. Ondanks een toenemende behoefte van moslimouders aan onderwijs in eigen godsdienst, geven veel scholen er geen gehoor aan. Pas wanneer er een massaal verloop dreigt, of een islamitische school in de regio wordt gepland, draait men bij. Er wordt te weinig nagedacht over de consequenties van een hoog leerlingental van buitenlandse afkomst en men beroept zich te gemakkelijk op eigen soevereiniteit. Met betrekking tot de personen die islamitisch godsdienstonderwijs

zouden moeten verzorgen, doen zich moeilijkheden voor met betrekking tot vakbevoegdheid en beheersing van de Nederlandse taal. Ook zijn er rooster-technische problemen, waardoor bijvoorbeeld clustering van lessen onmogelijk wordt.

Wat betreft geestelijke verzorging van moslimjongeren in jeugdinstellingen wordt door de overheid een samenwerking tussen moslimorganisaties als voorwaarde gesteld. Daarin gaat men voorbij aan de diversiteit van de islamitische genootschappen. Ook is er sprake van een tekort aan getraind kader (islamitische geestelijk verzorgers). Al deze problemen maken het recht op het belijden van eigen godsdienst door moslims daadwerkelijk illusoir. El Manouzi pleitte voor co-producties binnen scholen en instellingen, waarbij de cliënt en zijn behoeften centraal staan. Verder voor het radicaal open stellen van alle soorten scholen voor allochtonen en hun godsdiensten, waarbij meer rekening moet worden gehouden met de belevingswereld van deze leerlingen. Hiervoor zullen meer allochtone leraren en medewerkers moeten worden opgeleid en aangesteld.

De studiedag werd besloten met een discussie. Daarin kwam naar voren, dat het begrip ‘integratie’ gezuiverd moet worden van assimilatiegedachten. Het onderwijs, vooral de lerarenopleiding, zal meer aandacht moeten schenken aan de godsdienstige behoeften van minderheden. Schoolboeken dienen te worden gescreend op beeldvervalsing en elke groepering moet dat voor de eigen godsdienst kunnen doen.

(Sajidah Abdus Sattar: Secretariaat OJCM; Naardermeer 285; 3068 KH Rotterdam; tel. 010 - 4569117, ook voor fax)

Ds. Jan Slomp, eredoctor van Kampen

Op 6 december ontving oud-redactielid Ds. Jan Slomp een doctoraat honoris causa van de Theologische Universiteit te Kampen. Uit zijn dankwoord citeren wij hier graag het volgende.

Het past mij, nu ik enkele ogenblikken geleden een eredoctoraat in de heilige godgeleerdheid heb ontvangen, in de eerste plaats mijn dank uit te spreken tegenover God die het mij heeft vergund als verbi divini minister in de kerk en daarbuiten werkzaam te zijn. In ons gezin is het gebruikelijk op hoogtij dagen Psalm 103 te lezen. Ik doe dit vandaag in het Latijn, de kerktaal van het Westen, van zowel Anselmus, Luther als Calvijn: *Benedic anima mea Domino et omnia quae intra me sunt nomini sancto eius*, en vanwege mijn jarenlange verbondenheid met de moslims ook in het Arabisch: *Al-hamdillahi rabb al-'alamien al-rabman al-rabiem* (soera 1).

Ik ben Prof. dr. Holtrop, hoogleraar in de missiologie, zeer erkentelijk voor het feit dat hij mijn promotor heeft willen zijn. Ik voel me met U verbonden omdat we beiden de bestudering van de geschiedenis van missie en zending zeer wettelijk vinden voor het uitvoeren van de

missionaire opdracht vandaag. *History's lessons for tomorrow's mission* was een van de motto's die ik in mijn studietijd meekreeg. Zendingswetenschap en islam studie waren de twee hoofdvakken voor mijn doctoralexamen bij de professoren D.S. Attema en J.H. Bavinck. Werkend op het raakvlak van christendom en islam had ik beide nodig. Mijn doctoraal scriptie ging over *The Call of the Minaret*, van de Anglicaanse bisschop Kenneth Cragg (geb. 1913). Zijn werk bleef een van mijn belangrijkste inspiratiebronnen. Van zijn vriendschap mag ik nog steeds genieten. Van Cragg kunnen we leren dat zich verdiepen in de godsdienst van een ander allerminst ten koste hoeft te gaan van eigen geloof en theologische bezinning daarop. Ik zou nog een stap verder willen gaan. Ontmoetingen met moslims in Europa, velen van hen afkomstig uit warme landen, zouden wel eens een middel kunnen zijn om de vaak kille en koele kerken in ons werelddeel nieuwe warmtebronnen te verschaffen. Dr. Jan Slomp

Euro-Arabische Dialoog van Onderop De vredesorganisaties IKV en Pax Christi hebben samen met het Nederlands Centrum Buitenlanders uit Utrecht op 16 december j.l. een aparte organisatie opgericht: *Euro-Arabische Dialoog van Onderop*. Secretariaat is voorlopig bij het IKV, waar Wim Bartels en Janneke Houdijk voor dit werk zijn aangewezen: IKV, Postbus 18747, 2502 ES Den Haag, tel. +31-70-3507100, E-mail: IKV@ANTENNA.NL

De mooiste moskee van Afrika?

In het Volkenkundig Museum van Leiden is tot 27 aug. 1995 de tentoonstelling *Djenné, mooiste stad van Afrika* te zien. Die titel krijgt de stad in Mali vooral vanwege de zeer bijzondere architectuur van de lemen moskee, met haar als een kasteel oprijzende muren. De zeer

informatieve tentoonstelling geeft ook een goed beeld van de stad als islamitisch handels- en vooral studie-centrum.

Gloriedag voor Diyanet in Zaanstad

Op zondag 27 november 1994 werd in aanwezigheid van o.m. Minister van Binnenlandse Zaken, Dijkstal, en een aantal hoge Turkse functionarissen de grootste Turkse moskee buiten het moederland geopend, de Sultan Ahmet-moskee in De Poelenburg te Zaanstad. De moskee wordt beheerd door een vereniging die nauwe banden heeft met het Turkse staatsorgaan voor islamzaken, de Diyanet. De nieuwbouw, die ongeveer 6,5 milj. gulden heeft gekost, is ontworpen door een Turkse architect, Bedri Sevinçoy, die zich overigens wel aan de Nederlandse bouwcultuur heeft willen aanpassen. Aan de buitenkant zijn bakstenen gebruikt, die in kleur overeenstemmen met de flatgebouwen aan de rest van de straat. Vanwege het niet zo lichte klimaat van Nederland werden de ramen ook groter. De voorkant kreeg schuine daken in echt-Nederlands dakpanrood.

Problemen voor Milli Görüs in Amsterdam

Ook grote bouwplannen zijn er bij andere Turkse moslims, nl. de Amsterdamse vereniging Ayasofia, die onderdeel is van Milli Görüs, een islamistische of 'fundamentalistische' beweging. In het Amsterdamse stadsdeel de Baarsjes hebben zij een garage met een groot stuk grond (8.000 vierkante meter) gekocht voor drie miljoen gulden. Hier moet een groot islamitisch centrum komen met moskee, badhuis en sporthal, naast kleinere winkels. De deelraad wil hiervoor geen bouwvergunning geven, omdat ze de opzet veel te groot vinden voor de (Turkse) moslims in dit deelgebied. Milli Görüs zelf ziet het allemaal breder en wil er een centrum voor Groot-Amsterdam

van maken. Ondanks problemen zet de leider, Uziyir Kabaktepe, door: "Dit had een voorbeeldruimte moeten worden voor alle Turken. Hier had de grote verandering moeten beginnen ... Dat zal nu allemaal wel wat langer gaan duren." (*Vrij Nederland*, 19 nov. 1994)

Nieuwe bisschop van Breda pleit voor dialoog

Op zaterdag 27 nov. werd Dr. Tiny Muskens gewijd tot nieuwe bisschop van Breda. In zijn eerste preek zei hij, dat Nederland een echt rivierenland is. "Dat geldt ook van de geestelijke stromingen: verschillende vormen van christendom, maar ook joden, moslims en hindoes zijn hier samen gekomen." Muskens heeft in de jaren '70 in het land met de meeste moslims ter wereld, Indonesië gewerkt. In een herschikking van verantwoordelijkheden is Bisschop Muskens nu ook de verantwoordelijke persoon voor interreligieuze relaties geworden bij de Nederlandse bisschoppenconferentie.

Al-Chitaan: Stichting Moslimbesnijdenissen Rijnmond

Na lange voorbereiding, waaronder cursussen voor artsen en medisch personeel, is vanaf november 1994 de Stichting Al-Chitaan actief om medisch verantwoorde en religieus gezien ook betekenisvolle besnijdenissen uit te voeren. Dit wil men vooral doen door groepsbesnijdenissen te organiseren, bijvoorbeeld in scholen of clubhuizen of zelfs moskeeën: ruimtes die toch al min of meer een religieuze functie hebben. De stichting valt onder de verantwoordelijkheid van SPIOR, Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond. De zorgverzekeraar Zilveren Kruis heeft een regeling ontworpen, waarbij de besnijdenis door een huisarts wordt vergoed, als het gezin aanvullend is verzekerd. Daarnaast wordt een eigen bijdrage van 75 gulden gevraagd. Voor inlichtingen kan men op

woensdag van 14.00 tot 16.30 contact opnemen met de stichting: 010-4762022. In Utrecht zijn het NCB en het Wilhelmina Kinderziekenhuis in bespreking om ook daar een netwerk op te zetten, terwijl er ook plannen zijn voor Amsterdam.

Geweldspiraal in Algerije breidt zich ook uit naar Europa

Nadat einde 1991 het Islamitisch heilsfront van Algerije, FIS, de verkiezingen dreigde te winnen en daarom door de zittende regering werd verboden, is het alleen maar erger geworden met de bijna-burgeroorlog in dit land. Vanwege het grote aantal Algerijnen in Europa, was het niet te verwachten dat de noorderburen buiten dit conflict zouden blijven. Een redactioneel commentaar in *De Volkskrant* schreef op 3 november zelfs: "Gevreesd moet worden, dat er geen gematigde moslim-fundamentalisten meer zijn... Het moslim-extremisme kan alleen effectief worden bestreden als ook de oorzaken van het fundamentalisme worden aangepakt: armoede, werkloosheid en woningnood... Als de fundamentalisten in Algerije aan de macht komen, dan zal dit leiden tot onrust in Noord-Afrika en een grote stroom vluchtelingen richting Frankrijk. Maar zich geheel scharen achter de Algerijnse

generaals lijkt niet verstandig, want dan verliest Europa elke invloed in het FIS. Europa, zo moet dan worden gevreesd, krijgt niet alleen aan zijn oostflank maar ook aan zijn zuidflank met een zone van instabiliteit te maken." Wellicht hadden de generaals die problemen toch maar beter door de 'fundamentalisten' zelf kunnen laten oplossen. De Franse regering lijkt al net zo bang te zijn als de Algerijnse generaalsregering: op zondag 6 nov. werd Nafa Zahar Eddine, imam in Metz, het land uitgezet omdat hij 'een gevaar voor de openbare orde' werd geacht. Dinsdag 8 november werden 95 islamitische activisten gearresteerd door de Franse politie op verdenking van lidmaatschap van de GIA, Gewapende Islamitische Groep. Deze groep was ook verantwoordelijk voor de tragische gewelddadige kaping van een Air France-toestel met Kerstmis. Een kaping door een andere groep op 14 november liep beter af: de drie kapers van een Fokker-27 van Air Algérie gaven zich op Mallorca aan de politie over zonder slachtoffers te maken.

Medio november kwam de Algerijnse filmregisseur Merzak Allouache naar Nederland voor discussies over zijn film *Bab el-Oued City*, die een indringend beeld geeft van de verziekte en verharde situatie in zijn land.

Islamitisch godsdienstonderwijs
Arslan Karagül, *Islamitisch godsdienstonderwijs op de basisschool in Nederland. Theorie en praktijk. In vergelijking met enkele Europese en Moslimse landen*, proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 1994.

Dr. Karagül behaalde eerder zijn doctoraal examen theologie aan de zelfde universiteit. Hij is van Turkse origine en fungeerde enige jaren als imam. Op dit moment verzorgt hij islamitisch godsdienstonderwijs voor de islamitische studenten aan de Interconfessionele PABO te Amsterdam/Alkmaar.

De auteur heeft zich geen eenvoudige opgave gesteld, want het terrein waarop hij zich begeeft is nog weinig ontgonnen. Alleen al om die reden is het gereed komen van dit werkstuk een felicitatie waard.

Voor allen die betrokken zijn bij de (godsdienstige) opvoeding van islamitische kinderen - of ze nu zelf moslim zijn of niet - bevat de studie een schat aan informatie. Hierbij denk ik aan de hoofdstukken over uitgangspunten en doelen van het islamitisch godsdienstonderwijs. En het erop volgende hoofdstuk over de inhouden ervan. Deze laatste zijn onderverdeeld in enkele fundamentele begrippen (die aan de leraar duidelijk moeten zijn), de zes geloofspunten en rituele plichten en de zin daarvan. Het is duidelijk dat de auteur van mening is dat het mogelijk en misschien zelfs geboden is om sec te spreken over de inhoud van het godsdienstonderwijs, dus los van de context. De context lijkt hooguit bepalend te zijn voor de mate waarin het ideaal kan worden gerealiseerd. In dit opzicht is er grote overeenkomst tussen het denken van Karagül enerzijds en de praktijk van het protestants christelijke

godsdienstonderwijs anderzijds. Maar daarover later meer.

Interessant is de beschrijving van de praktijk van het godsdienstonderwijs in Turkije en Marokko. Jammer dat de beschrijving van de situatie in België, Engeland en Duitsland erg beperkt is gebleven. Het meest boeiende deel vond ik de hoofdstukken waarin Karagül een beschrijving geeft van de stand van zaken in Nederland. Veel tegenstanders (trouwens ook voorstanders) van islamitische scholen zouden hun voordeel kunnen doen met zijn genuanceerde betoog in deze.

Als het gaat om islamitisch godsdienstonderwijs, staat hem zelf vooral de in de wet gegeven mogelijkheid voor ogen om op openbare scholen godsdienstonderwijs te doen verzorgen op verzoek van ouders en voor hun eigen kinderen, maar in het schoolgebouw van de kinderen en binnen het rooster. Mijns inziens is dit perspectief niet al te hoopvol maar in zekere zin wel volstrekt realistisch.

Realistisch omdat er van de zijde van de confessionele scholen weinig tegemoetkoming is te verwachten. Het vooral vanuit protestants christelijke zijde naar voren gebrachte ideaal van de ontmoetingsschool is sedert een aantal jaren nog nauwelijks dichter bij zijn realisering gekomen. Veel christelijke scholen met islamitische leerlingen zijn in theorie wel bereid om "rekening te houden" met hun aanwezigheid, maar in de praktijk blijkt dit vaak bitter weinig in te houden. "In de tram moet je ook rekening houden met de aanwezigheid van zakkenrollers", zo zei me een keer een teleurgestelde islamitische vader. Op een enkele uitzondering na treft men op deze scholen al helemaal niet de bereidheid om islamitisch godsdienstonderwijs te doen verzorgen voor de islamitische leerlin-

gen. En met minder kan en wil Karagül niet toe. Islamitisch godsdienstonderwijs, aldus de auteur, is per definitie belijdend. Daarom is het te begrijpen dat de invalshoek van het vak geestelijke stromingen, dat volgens de wet objectief en in principe door de eigen leerkrachten van de school moet worden gegeven, hem ook veel te algemeen is. Ook de in het katholieke onderwijs wel voorgestane benadering om catechese, samen met geestelijke stromingen, maatschappelijke verhoudingen en morele opvoeding op te rekken tot een vakgebied levensbeschouwelijke vorming biedt hem onvoldoende perspectief voor een belijdende benadering van de eigen godsdienst. Wie dit te weinig dialogisch vindt, dient zich te realiseren dat ook het IKOS ervoor gekozen heeft om buiten het vakgebied geestelijke stromingen te blijven teneinde een eigen christelijke inbreng in het openbaar onderwijs te houden.

Of het door Karagül gekozen perspectief ook erg hoopvol is, is een andere vraag. En wel een die m.i. voorlopig negatief moet worden beantwoord. En wel om een aantal redenen. Veel leerkrachten/teams aan openbare scholen staan vreemd, zo niet afwijzend tegenover godsdienst, en al helemaal als ze het tegenkomen in de vorm van belijdend godsdienstonderwijs. Regelmatig komt het dan ook voor dat allerlei aanvullende eisen geformuleerd worden waardoor het met de grondwet gegeven recht feitelijk niet kan worden gerealiseerd. Vervolgens: de tijdsruimte waar we het over hebben is in feite erg marginaal. Bovendien zijn er weinig islamitische (godsdienst-)leraren en tenslotte: in veel gemeenten wordt het betreffende onderwijs niet gesubsidieerd.

Terug naar het proefschrift van Karagül. In het laatste deel bespreekt en evalueert hij enkele invalshoeken van het godsdienstonderwijs en komt hij tot een eigen standpuntbepaling met betrekking

tot de praktijk. Voorzover hij met mij persoonlijk in discussie gaat spelen nogal wat misverstanden een rol. Interessanter vind ik zijn eigen standpuntbepaling. Hij kiest namelijk voor een model dat is ontleend aan een Arabische pedagoog, te weten Al-Kaylani. Hierin wordt uitgegaan van vijf relaties waarin de mens staat: tot God, tot de medemens, tot de natuur, tot het leven op deze aarde en tot het volgende leven (het hiernamaals). Bij het eerste aspect gaat het met name om de zes geloofspunten en de vijf zuilen van de islam. Bij het tweede ligt de nadruk op gerechtigheid en liefdadigheid. Het derde betreft "het met mate gebruik maken van de natuur en het beschermen ervan". Het vierde aspect legt de nadruk op "onze verantwoordelijkheid en het rekenschap afleggen van onze daden". Globaal wordt ook een uitwerking gegeven van de verdeling van de stof over de verschillende groepen.

Concluderend kunnen we zeggen dat er vele herkenningsmomenten aan het licht komen tussen het denken van Karagül enerzijds en de praktijk van de traditioneel christelijke (p.c. en r.k.) scholen. Deze herkenningspunten betreffen de inhoud (zie het model Al-Kaylani) maar er zijn ook heel wat overeenkomsten wat betreft de grenzen: de multireligieuze samenleving wordt eerder gezien als een belemmering, van een doordiening van de relatie tussen secularisatie en godsdienst (onderwijs) is nauwelijks sprake, een godsdienstpsychologische en -pedagogische onderbouwing ontbreekt vrijwel geheel. Je zou zeggen: alle reden om elkaar de hand te geven.

Het proefschrift kost f 30,- plus porto en is verkrijgbaar bij de auteur. Tel. 020-6275918.

Ad Voorbij

Een islamitische vertelling over Goede Vrijdag

M. Kamel Hussein, *City of Wrong A Friday in Jerusalem*, translated by Kenneth Cragg. Oxford: One World Press, 1994 234 pp. Ong. f 30,-; ISBN 1-85168-072-1

Deze herdruk (de eerste verscheen in 1959) valt zeer toe te juichen. De auteur, de Egyptische arts Kamel Hussein, won met deze geromantiseerde meditatieve vertelling over het lijden van Jezus in 1957 de staatsprijs voor literatuur. De bekende christen islamoloog bisschop Kenneth Cragg, die toen in Cairo woonde, maakte in overleg met de auteur een vertaling uit het Arabisch. Een franse vertaling verscheen in 1973 met als titel *La cité inique Procès et condamnation de Jésus* (éditions Sindbad, Parijs). Deze is nog verkrijgbaar. Van de Nederlandse vertaling van de hand van Prof. en mevrouw J.M.S. Baljon te Leiden, die in 1961 met een voorwoord van Hendrik Kraemer verscheen, kan men nog sporadisch een tweedehands exemplaar aantreffen. Pogingen om ook deze vertaling weer te doen herdrukken hadden geen succes.

Het bijzondere van Kamel Hussein's boek is dat hierin voor het eerst een moslim schrijver en denker uitvoerig ingaat op de redenen waarom men van Jezus af wilde. De intentie Jezus te doden staat centraal. Reeds tijdens de gebeurtenissen heeft iedereen daarover een slecht geweten. Allen maken zich zelf verwijten, maar men is ook al weer gauw klaar met het goedpraten van eigen aandeel in het proces. Ook de discipelen ontkomen daar niet aan, want zij ondernamen geen poging Jezus te redden. Aangezien de Koran de feitelijke kruisdood ontkent, laat de auteur in het midden wat er uiteindelijk gebeurde. Wel maakt hij duidelijk dat op die vrijdag in Jeruzalem het geweten van de mensheid werd gekru-

sigd. Kenneth Cragg zorgde ook voor een verhelderende inleiding. Jan Slomp

“Het dichtst bij in genegenheid”

Stuart Brown, *The Nearest in Affection, Towards a Christian Understanding of Islam*, Genève, Wereldraad van Kerken, 1994 124 blz. SFR 18,-; ISBN 2-8254-0970-7

Dr. Stuart Brown, Anglicaans leek, opgeleid als islamoloog, daarna werkzaam in Afrika, van 1983-1988 secretaris voor relaties tussen Christenen en Moslims bij de Wereldraad van Kerken en daarna Algemeen Secretaris van de Canadese Raad van Kerken, schreef op verzoek van de Wereldraad een introductie voor het beter verstaan van de moslims en hun godsdienst. Hij is daar mijns inziens goed in geslaagd. Op het plat getreden pad van algemene inleidingen toch een eigen, origineel geluid te laten horen is een kunst, die Brown blijkbaar verstaat. De titel is ontleend aan Soera 5,82 die in de vertaling van Fred Leemhuis als volgt luidt: *en je zult merken dat zij in genegenheid het dichtst staan bij hen die geloven die zeggen: 'Wij zijn christenen'*. De auteur behandelt de volgende onderwerpen: Centrale geloofswaarheden; Traditie en jurisprudentie; Stromingen en vertakkingen; Punten van contact met name in de theologie, de filosofie en mystiek; Verschilpunten met name als het gaat over de centrale plaats van de wet en het politieke handelen. Hoofdstuk 7 neemt zes methoden onder de loep die in de loop van de geschiedenis zijn uitgeprobeerd om al of niet met moslims tot relaties te komen. Het laatste hoofdstuk bevat een “agenda for affection”. Mijn kritiek betreft slechts details. Zo meen ik dat de verschillen tussen de wetscholen voor het contact met christenen wel belangrijk zijn en wel bij het sluiten van gemengde huwelijken (21). Ook mag een moslimstaat geen

dijhad beginnen om onderdrukte moslims te hulp te komen als men geen kans van slagen heeft (24). Anselmus van Canterbury wordt opgevoerd als iemand die het evangelie te goed vindt voor spitsvondige redeneringen (44), terwijl deze grote denker juist in zijn boek *Waarom God mens werd* een gesprek opzet waarin Joden en Moslims moesten worden overtuigd van de noodzaak van de incarnatie. Het boek van Stuart Brown is goed geschreven en daarom zeer leesbaar, voor wie de taal geen drempeel vormt. Jan Slomp

Gedichten tussen moskee en Hema

Mustafa Stitou, *Mijn Vormen*, Amsterdam, Arena 1994, 47blz. ISBN 90 6974 2128, f 24,90.

Stitou werd 19 jaar geleden geboren in Tetouan, Marokko, maar kwam als baby van vier maanden in Lelystad, waar hij bleef wonen tot hij Arabisch en geschiedenis ging studeren aan de Universiteit van Amsterdam. "Eindelijk weer een dichter!" jubelt Remco Campert op de omslag van deze mooi uitgegeven dichtbundel. Goed klinken doen de gedichten in ieder geval. In een interview met *De Volkskrant* (6 okt.) zei Stitou: "We moesten de verzen uit onze kop leren. De imam zei: 'De koran moet als water uit je mond komen'. Het klonk zo lekker in je oren dat rijm, dat blijft je gewoon altijd bij. Maar wat het betekent? Soera's zijn zo gecomponeerd, dat je je niet eens wilt afvragen wat het letterlijk betekent: je vader vertelt je wel wat goed en slecht is, wat mag en niet mag."

Stitou weet contrastrijk en schokkend beelden op te roepen, waarin vroomheid met balorig zonde samengaat:

*Zomaar café op Rembrandtsplein:
concrete warmte, goddeloze gezelligheid
vóór elk biertje roep ik
gewoontegetrouw gewichtslooslaww
binnensmonds bismillah...*

De wereld van blank Nederland en die van alloctonen wordt dan ook graag dicht bij elkaar gezet:

*Het Godshuis in het winkelcentrum
daar gaat het niet goed mee.*

*Berbers en bergbewoners kunnen elkaars
bloed wel drinken.*

*(Een wijze woordvoerder van de bergbewoners
werd zelfs op zijn bek geslagen.)*

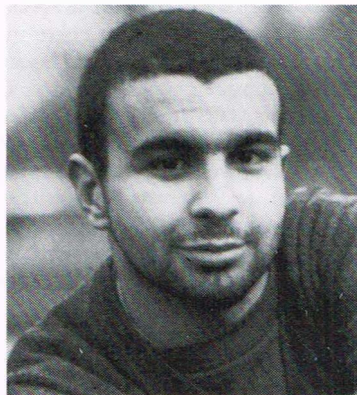
*Het betreft geen religieus vraagstuk
maar wie zal gaan over de subsidies van de
gemeente.*

*Het gerucht gaat dat de bergbewoners een
eigen Godshuis zullen stichten.*

*Honderd meter verderop, tegenover de
Hema.*

(Vaart maken, Ramadan komt eraan).

Dit is een zeer opmerkelijk debuut met een typisch eigen geluid, niet alleen in de keuze van de onderwerpen, maar ook door het krachtige ritme. KS

Bezeten van de waarheidsvraag
Ulfat Aziz-Ul-Samad, *Islam en Christendom*, vertaald door Oem Hamza, Uitg. Noer al-Ilm, Dirk Costerplein 247, 2624 VB Delft, ISBN 90-5514-004-x, 114blz, f 5,.

Met de polemische geschriften tussen moslims en christenen is gemakkelijk een middelgrote bibliotheek te vullen. Al vanaf de 8e eeuw zijn er strijdschriften

van christenen tegen moslims en omgekeerd. Werken die christenen over en vooral tegen moslims schrijven, worden gelezen door (bijna alleen) christenen en die werken citeren vaak ook grotendeels uit weer andere christelijke werken. Zo is het in het algemeen ook aan de andere kant. Ibn Hazm, die in het begin van de elfde eeuw in Spanje een uitvoerig werk tegen joden en christenen (en ook tegen vele andere moslims) schreef, ging niet te rade bij zijn joodse en christelijke burenen in dat multi-religieuze land, maar citeert vooral vroegere moslims uit het Arabische Midden-Oosten. Toen ik zelf in de jaren '80 op een islamitische universiteit in Indonesië werkte, lasen mijn studenten voor 'het christendom' ook de vertaalde werken van de Egyptische moslim Abu Zahra en niet de werken van Indonesische christelijke landgenoten. Omgekeerd vroegen christenen mij dan ook weer vaak om over de islam te spreken, terwijl zij daar veel beter een 'echte' moslim voor hadden kunnen uitnodigen.

Met gemengde gevoelens heb ik ook weer dit nieuwste produkt van een eeuwenlange polemiek gelezen. In dit boekje, dat geschreven is door een docente Engels aan de Peshawar Universiteit in Pakistan, komt in ieder geval niet 'mijn christendom' voor, maar een herhaling van die eeuwenoude polemiek. Het begint al in het eerste hoofdstuk met de stelling, dat: " .. de waarheid van iedere godsdienst afhangt van de nauwkeurigheid waarmee de geïnspireerde woorden van zijn stichter zijn vastgelegd." De vier evangeliën tonen verschillende Jezusbeelden en dus... " hebben zij zelfs niet gearzeld een paar dingen te veranderen om het beter bij hun doeleinden te laten aansluiten." (4-5)

Is alle verdere ontwikkeling in een religieuze traditie verkeerd? Duidelijk niet want op p. 46-47 worden de traditionele zes zuilen van de islam vervangen door een vernieuwde serie van zeven! De en-

gelen zijn er nu uitgelaten en er zijn twee geloofspunten aan toegevoegd: " 4. de geërfde zondeloosheid van de mens en de mogelijkheden van de mens tot onbegrensde morele en geestelijke groei (door het geloof in God en het trouw volgen van de geïnspireerde leringen van de Profeten) ... 7. de gelijkheid en de universaliteit van de broederschap der mensen." Als er niet een aantal gelijkhebbende passages in stonden, zou dit toch best nog een aardig boekje kunnen zijn. KS

Tussen communisme en islamitisch reveil

Nasim Khaksar, *Reis naar Tadzjikistan*, Amsterdam, Van Gennep 1994, 142blz.

Nasim Khaksar kwam in 1983 naar Nederland als asielzoeker. Hij had toen al enige naam als beginnend auteur en heeft zijn Iraanse relaties levendig gehouden door werk in een schrijversbond van geëmigreerde of gevluchte Iraniërs in Europa. In een elegant "migranten-Nederlands" met heel korte zinnestelsels, maar wel beeldend van taal, schreef hij al een boekje *De kruidenier van Kharzavil* (1991). In 1992 kreeg hij een uitnodiging en na veel problemen ook het geld en een visum voor een schrijvers-congres in de vroegere Sovjet-republiek Tadzjikistan, gelegen juist ten Noorden van Iran en cultureel daarmee sterk verbonden. De problemen onderweg zijn goed voor een spannend verhaal, dat leest als een detective.

In Tadzjikistan blijkt Khaksar onder meer terecht gekomen te zijn in een fel debat over de toekomst van deze staat: moet er na het mislukken van het communisme niet alle hoop gevestigd worden op de islam als het echte alternatief? En hebben de moslims, die vooral onder Breznev zo vervolgd zijn, daar geen recht op? Het standbeeld van Lenin is al vervangen door dat van Firdausi, de grote Perzische dichter. Er zijn schrijvers die op het

einde van al hun publikaties noteren: "Zuster jouw sluier is ons fort". Khaksar is bij dat alles nogal nuchter: "Hoe denken ze door de vorming van een federale islamitische staat de interne problemen op te lossen? De realiteit is dat dit gebied als een wild golvende zee is en zij slechts kleine bootjes zijn die hulpeloos op de golven ronddobberen". (Blz. 127) Een belangrijk boek voor een kennisname met de moslims van Centraal Azië maar vooral voor een niet-zielig relaas van een intelligente en succesvolle asielzoeker. KS

Handzame en praktische informatie voor plaatselijke acties

Berry van Oers, *Partij kiezen voor ... Moslim-Migranten: Handreiking voor plaatselijke initiatieven*, 's-Hertogenbosch, Cura Migratorum, 1994, 44p. IDEM, *Moslims en Katholieken: Tussen dialoog en verkondiging*, 121-Katern, Secretariaat van de Katholieke Kerkprovincie, Postbus 13049, 3507 LA Utrecht.

Het boekje, dat in Den Bosch is uitgegeven, geeft een zeer praktische handleiding voor kerkelijke gemeenten, pastorieën of lokale groepen, die een serie ontmoetingen met moslims willen opbouwen. Vanaf de wervingsfolder en voorbereidingen tot een draaiboek voor zeven bijeenkomsten en evaluatie, komen hier een groot aantal praktische richtlijnen en tips voor ontmoetingen tussen christenen en moslims aan de orde. De katern 121 (naar Biltstraat 121, het kantoor van het secretariaat van de Nederlandse Kerkprovincie) geeft in 20 pagina's bondig de visie van de katholieke kerk op de dialoog met moslims, beschouwingen en ook tips voor de dialoog van het leven in de dagelijkse omgang. Er staat in de titel en ook in de tekst wel vaak 'katholieken', waar net zo goed het algemener 'christenen' of zelfs 'landgenoten' had moeten of mogen

staan. Van harte aanbevolen en niet alleen voor katholieken! KS

Goedbedoelde informatie voor het zakelijk verkeer

Gerard Blees en Marcel Bos, *Moslims in maatschappij en bedrijf. Islam voor personeelswerk, management en sociale dienstverlening*, Uitg. Nelissen, Baarn, 1994.

Het gaat hier in eerste opzet om een cursusboek waarin de auteurs zich ten doel stellen: het verstrekken van gerichte, juiste, representatieve en praktische informatie over de huidige situatie van moslims in Nederland. Hun doelgroep bestaat uit hulpverleners in maatschappelijk werk en gezondheidszorg en personeelsfunctionarissen in bedrijven; eigenlijk iedereen die beroepsmatig met moslims omgaat. Deel III over 'Integratie' beantwoordt het beste aan de doelstelling en kan de aanschaf van het boek waard zijn.

Met betrekking tot andere delen van het boek hebben de auteurs Blees en Bos zich echter niet kunnen onttrekken aan de fout zich op oneigen terrein te begeven. De hoofdstukken die ingaan op de inhoudelijke en praktische kanten van de islam geven blijk van onvolkomen kennis van de materie en zijn doorspekt van misvattingen, soms zelfs grove fouten. (Mijn lijst bevat ruim honderd aantekeningen.) Struikelend over Arabische termen, die de auteurs zelf niet verstaan (en soms fout spellen), over het onderscheid tussen Koran en profetische traditie (soenna) en over de grens tussen principes van de sjarie'a en regionale volksgebruiken, laten de auteurs zich verleiden tot misplaatste conclusies en generalisaties. Daarin doorkruisen zij hun eigen veel herhaalde waarschuwing om niet in stereotiepen te denken.

In de inleiding nemen de auteurs moslims in bescherming door te adviseren 37

dat de lezer de geboden informatie weer dient te 'vergeten' in contact met individuele moslims. Dat advies getuigt van wijsheid. Maar wat moet de welwillende lezer dan wel met de generaliserende informatie in het boek? Wat te doen met de kromme uitleg van de regels omtrent rituele reinheid, de man-vrouw relatie of de achtergrond van besnijdenis? Het is wel begrijpelijk dat exotisch (van de Nederlandse norm afwijkend) gedrag alle aandacht krijgt. Maar toch is het jammer dat niet ook constructieve en probleemoplossende eigenschappen van islam en moslims worden genoemd. Door die eenzijdigheid lijkt het boek het populaire beeld van moslims als probleemgevalen te bevestigen.

Er bestaat in Nederland een dringende behoefte aan begeleiding van de eerder genoemde doelgroep met betrekking tot het begrijpen van moslim-allochtonen. De meeste mensen die nu een invloedrijke functie bekleden, hebben tijdens hun beroepsopleiding onvoldoende handvatten meegekregen om gemakkelijk met deze nieuwkomers om te kunnen gaan. Er zijn bruggebouwers nodig; mensen die de vertaalslag van de ene naar de andere gemeenschap kunnen uitvoeren. Die 'vertaling' en uitleg kunnen alleen kwalitatief goed zijn wanneer ze berusten op een combinatie van formele kennis en informele, levende contacten met de diverse (moslim)groeperingen. Mijns inziens zou het recht om zichzelf te mogen definiëren voor elke gemeenschap dienen te gelden en door iedereen gerespecteerd moeten worden. Ik pleit ervoor dat het zelfbeeld van joden, christenen, moslims, hindoes en wie dan ook, doorslaggevend wordt in educatieve teksten die over henzelf gaan. Wanneer iemand van buiten de bewuste groep een cursus geeft of een boek schrijft, handelt die eigenlijk in tweede- of derdehands goederen. Het is niet geheel zinloos, maar het resultaat zou

aanzienlijk verbeterd kunnen worden door een fundamentele participatie van deskundigen uit de bewuste groep zelf. Deze kritiek heeft niet alleen betrekking op Gerard Blees en Marcel Bos, maar ook op de vele goedbedoelende lieden in kerken en onderwijskringen die het reëel bestaande informatievacuüm met betrekking tot islam en moslims op eigen houtje willen opvullen. Wie echt wil helpen, werkt samen met deskundige moslims op basis van gelijkwaardigheid. Het achteraf laten lezen van een reeds voltooide tekst is onvoldoende; zo blijft het lapwerk en worden moslims zelf niet voor vol aangezien. Waar we naar streven, is een verschuiving van het alsmat praten OVER ons naar het praten MET ons. Als moslims willen we zelf gehoord worden over zaken die ons aangaan en vanaf het eerste begin betrokken worden bij dergelijke projecten. Alleen op die manier kan de toon van communicatie veranderen van een 'wij' en 'zij'-conflict naar een constructieve samenwerking. Alle groeperingen samen zullen zich bewust moeten worden van de eindeloze variaties op het ene thema 'mens.' Dat belooft de grondslag te vormen voor vruchtbaar meerzijdig communiceren en veelzijdig leren. Sajidah Abdus-Sattar, Nov. 1994

Pauselijke voor- en afkeuren

Paus Johannes Paulus II, *Over de drempel van de hoop*, Amsterdam, Veen Uitgevers, 213 blz.

Een persoonlijk boek van een paus is een uitzonderlijke gebeurtenis en met belangstelling, gretigheid en enige opgewondenheid heb ik dit boek gelezen. Natuurlijk allereerst ook met het oog op wat deze paus over de islam en over moslims schrijft. Het is een eerlijk en open boek en Karel Woytila (de naam die de paus voor en na zijn werk droeg/draagt) zegt waarschijnlijk ook

echt wat hij denkt. Dat zal wel de reden zijn dat allerlei verschillende christenen enthousiast zijn over dit boek. Deze paus is een filosoof en politicus, een Poolse christen. Op p. 59 vermeldt hij heel even de profeet van de islam: "Nooit mag men moe worden te herhalen: ook al zijn er enkele punten van overeenkomst, Christus gelijkt noch op Mohammed, noch op Socrates, noch op Boeddha. *Hij is volstrekt uniek en onherhaalbaar.*" Over de Boeddha wordt nog wel even iets gezegd, maar Mohammed komt helemaal niet uit de verf. Hij speelt kennelijk in het persoonlijk leven van deze paus nog geen rol.

Deze paus is een grote man van gebed en op p. 88 vermeldt hij dan ook het gezamenlijke bidden voor de wereldvrede van vertegenwoordigers van vele godsdiensten als een van de hoogtepunten van zijn paus-schap.

De uitvoerigste passage over de islam vinden we op p. 96-97, waar uiteindelijk ook de prioriteit aan het gebed wordt gegeven: "Het is onmogelijk dat men niet opmerkt dat [in de Koran] afstand genomen wordt van wat God over Zichzelf gezegd heeft, eerst in het Oude Testament door de mond van de profeten en vervolgens definitief bij monde van zijn Zoon in het Nieuwe Testament. Die hele rijkdom van de zelfopenbaring van God, die het erfgoed is van het Oude en Nieuwe Testament, is in de islam terzijde

geschoven. Aan de God van de Koran worden enkele van de mooiste denkbare namen gegeven waarover de menselijke taal beschikt, maar hij blijft een god buiten de wereld, een God die *alleen majesteit is, nooit Emmanuel*, God met ons. *De Islam is geen godsdienst van verlossing.* Daar is geen ruimte voor het kruis en de verrijzenis. Weliswaar wordt Jezus genoemd, maar alleen als een profeet die de weg bereidt voor de laatste profeet, Mohammed. Ook Maria, de maagdelijke moeder van Jezus, wordt in de Koran genoemd, maar het drama van de verlossing ontbreekt er totaal. Daarom staat niet alleen de theologie, maar ook de antropologie van de islam ver van de christelijke.

Toch verdient de godsdienstigheid van de moslims respect. Wie heeft geen bewondering voor, bijvoorbeeld, hun *trouw aan het gebed*. Het beeld van de in Allah gelovige die zonder te letten op tijd of plaats op de knieën valt en zich in gebed stort, blijft een voorbeeld voor degenen die de ware God belijden, vooral voor die christenen die hun wonderschone kathedralen verlaten en weinig of helemaal niet meer bidden." KS

CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

- * Vanwege de vasten van Ramadan (die op ong. 3 februari begint) en de feestelijke weken daarna, zijn er niet zoveel activiteiten gepland.
- * 17 januari organiseren de ISN, Islamitische Stichting Nederland en de kerkelijk contactpersonen een **Landelijke ontmoetingsdag voor imams en pastores** in Utrecht. Inlichtingen: 033-960360.
- * Op 1 april houdt de Acht Mei Beweging een landelijk forum onder de titel **Moslims en Christenen in Gesprek** te Amsterdam. Inlichtingen bij het kantoor van de AMB, Brigittenstraat 15, 3512 KJ Utrecht.
- * Het AOK (Akte en Ontmoeting Oosterse Kerken, Dr. Nuijenstraat 4, 5014 RL Tilburg, 013-368985) verzorgt de komende tijd studiebijeenkomsten over o.m. moslims en christenen.
- * Op de woensdagen 8, 15, 22 en 29 maart organiseert het Diocesaan Pastoraal Centrum te Haarlem, in samenwerking met het bureau ROMC/Cura Migratorium een cursus 'Islam' voor pastores. De cursus vindt plaats in "De Bruynvis" aan de Keizersgracht. Inlichtingen Joop Kaldenhoven (023-232114) of Berry van Oers (073-145159).

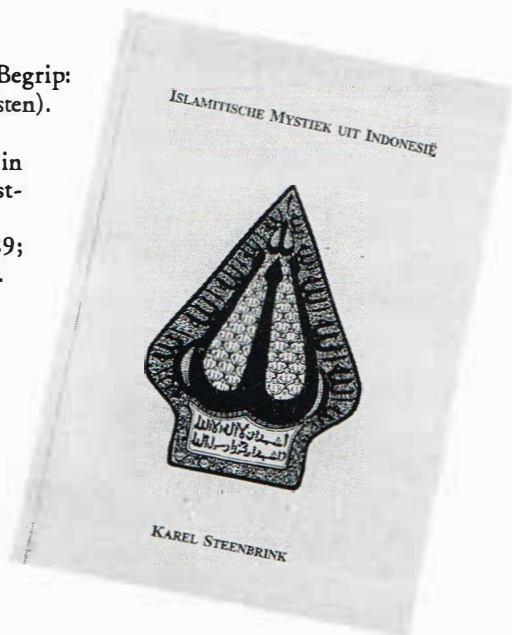
ZOJUIST VERSCHENEN:

als eerste deel van de serie boeken SPIRITUALITEIT IN ISLAM EN CHRISTEN-
DOM

Karel Steenbrink, *Islamitische Mystiek uit Indonesië*, 's-Hertogenbosch, Begrip-
Cura Migratorum, 159 blz; ISBN 90-75087-01-2

Winkelprijs f 22,50
Speciaal voor abonnees van Begrip:
f 16,50 (+ f 2,50 verzendkosten).

Te bestellen door een bericht in
open enveloppe, (zonder post-
zegel) naar
Begrip, Antwoordnr. 10789;
5200 WB 's-Hertogenbosch.

Van de ca. 190 miljoen inwoners van Indonesië belijdt 87% of ong. 165 miljoen de islam. Vanouds zijn de mystieke aspecten sterk ontwikkeld in dit grootste islamitische land ter wereld. In dit boek wordt van die mystiek een overzicht gegeven. Uit de periode 1400-1990 wordt een selectie van 17 mystieke tekstfragmenten in vertaling aangeboden. De teksten zijn alle rechtstreeks uit het Maleis, Indonesisch of Javaans vertaald. Voor een gedeelte gebeurt dat hier zelfs voor de eerste maal in een Europese taal. De teksten worden uitvoerig ingeleid en van een duidelijk commentaar voorzien.

BEGRIJ
Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
tel. 073-145159 (tstnr. 3)